

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Β. ΓΛΑΡΟΥ

Ἐπίκ. Καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΩΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Ἀνάτυπον
ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΑ
Τόμος ΜΕ' (2010)

ΑΘΗΝΑΙ 2010

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Β. ΓΛΑΡΟΥ

Ἐπίκ. Καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία ἡ μελέτη καὶ ἀξιολόγησι τοῦ ἑαυτοῦ πρέπει νὰ συμβαίνει σὲ περιβάλλον ἐλευθερίας καὶ νὰ εἰσάγει στὸ ἀξιακὸ πλαίσιο τοῦ ὑποκειμένου τὴν ἐπιδίωξη μιᾶς οὐσιαστικῆς προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν Θεό, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη ὁδὸς γιὰ τὴν ἀληθῆ αὐτογνωσία καὶ τὴν κατὰ «Θεὸν γνῶση»¹. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐντολῆς τοῦ Δευτερονομίου «πρόσεχε σεαυτῶ»² στρέφεται πρὸς τὴν ἐναργῆ τήρηση τοῦ Νόμου ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ ἀνθρωποκεντρικὸς ἀρχαιοελληνικὸς πολιτισμὸς ἐπιδιώκει τὸ «γνῶθι σαυτὸν» ὡς μιὰ θεμελιώδη ἀρετῆ³. Στὸν ἐλληνοχριστιανικὸ κόσμο ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος χρη-

1. Ἡ μελέτη τοῦ ἑαυτοῦ μας ὁδηγεῖ στὴν ἐπίγνωση τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἐξαήμερον*, Θ', MPG 29,204B-C: «μᾶλλον ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς τὸν Θεὸν ἔστιν ἐπιγνῶναι, ἢ καὶ ἐκ τῆς οἰκείας ἡμῶν κατασκευῆς». Βλ. καὶ Α. Γλάρου, «Ἡ “εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῶ” ὁμιλία τοῦ Μ. Βασιλείου. Θεολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ προσέγγιση τῆς περὶ αὐτοεξέτασης διδασκαλίας του», *Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα. Τιμητικὸς τόμος πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ Πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομο Β', γιὰ τὰ τριάντα χρόνια Ἀρχιερατικῆς του Διακονίας*, Λευκωσία 2008, σελ. 157-180.

2. Δευτ. 4:9, 15:9.

3. Ἡ σωκρατικὴ ἔννοια τοῦ «γνῶθι σαυτὸν» ὀρίζεται ὡς τὸ μυστικὸ τοῦ αὐτοελέγχου καὶ τὸ αἴτιο τῆς εὐδαιμονίας, καθὼς ὁδηγεῖ στὴ θεραπεία τῆς ψυχῆς μέσω τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἠθικῆς πράξης (Γρ. Κωσταρᾶ, *Φιλοσοφικὴ Προπαιδεία, εἰσαγωγικὴ θεώρηση, μεθολογικὴ προσέγγιση, ἱστορικὴ ἐπισκόπηση*, Ἀθήνα 2003⁸, σελ. 214-215).

σιμοποιεῖ μιὰ ἄλλη προστακτική: «Μέμνησο σαυτοῦ· μὴ λάθῃς Θεὸν βλέπων. Ὁμώμοκας· μέμνησο τῆς σωτηρίας»⁴.

Ὅπως ὅλες οἱ παλαιοδιαθηκικὲς ἐντολές, ἔτσι καὶ τὸ «πρόσεχε σεαυτῶ» λαμβάνει μεσσιανικὸ νόημα. Τὸ γεγονὸς τῆς ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως καὶ σωτηρίας ἀνάγεται σὲ ἓνα ἱστορικὸ μέλλον. Στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας πραγματώνεται σὲ ὅλους, ὅσοι ἀποδέχονται τὸ ἀποκαλυπτικὸ μυστήριό τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου καὶ ἀναγνωρίζουν στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τὸ τέλει ἀνθρώπινο πρόσωπο. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Κύριος, «ὄν ἐωράκαμεν»⁵. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος συγκρίνει τὴν ἀρχετυπικὴ μορφή τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴ δική του προσωπικότητα, μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ μιὰ ρεαλιστικὴ αὐτοαντίληψη. Τὸ γεγονὸς τῆς σάρκωσης κατέστησε δυνατὴ μιὰ τέτοια σύγκριση, καθὼς, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία, ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλαστεῖ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ, καὶ αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι ὁ Σαρκωμένος Λόγος⁶. Ἡ πλήρης αὐτογνωσία δὲν εἶναι ἐφικτὴ, καθὼς δὲν γνωρίζουμε τὸν Θεὸ παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποῦ μᾶς ἀποκαλύπτεται⁷. Ἡ ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία θεωρεῖ ὅτι ἡ ρεαλιστικὴ αὐτοαντίληψη καθίσταται ἐφικτὴ μόνο ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τὸν Κύριο τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς⁸. Τὸ «μέμνησο σεαυτοῦ» ἀνάγεται στὸν πνευματικὸ ἀγώνα τοῦ χριστιανοῦ. Ὁ πιστὸς πρέπει νὰ ἀγωνίζεται διαρκῶς ὄχι μόνο γιὰ νὰ μὴ λησμονεῖ τὸ «κατ' εἰκόνα» τῆς ὑπάρξεώς του ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐκπληρῶνει τὸν ἐσχατολογικὸ σκοπὸ του, τὸ «καθ' ὁμοίωσιν». Νὰ θυμᾶται, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι εἶναι πλασμένος γιὰ νὰ σωθεῖ.

Πέρα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ-φιλοσοφικὴ διάσταση τοῦ τριπτύχου «πρόσεχε – γνῶθι – μέμνησο», οἱ τρεῖς αὐτὲς προστακτικὲς ἔχουν καὶ μιὰ ψυχοπαιδαγωγικὴ ἀνάγνωση, ὡς προσδιοριστικὰ λογότυπα τῆς αὐτοξιολόγησης, τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῆς αὐτορρύθμισης ἀντίστοιχα. Τὸ «γνῶθι σαυτὸν» εἶναι τὸ ἐσαεὶ ζητούμενο γιὰτὶ μέσω αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὀδηγεῖται στὴν ἀπόκτηση ταυτότητας. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος διαμορφώνει τὴν αὐτο-εικόνα του, τὶς ἠθικὲς ἐπιδιώξεις του καὶ τὶς ἀξίες του. Τὸ κατὰ πόσον ὁ πραγματικὸς βίος ἐνὸς ὑποκειμένου εἶναι ἀνάλογος τῶν παραπάνω στοιχείων τῆς ταυ-

3. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη ἱστορικά*, ΚΣΤ', *MPG* 37, 1286Α: «Μέμνησον σαυτοῦ· μὴ λάθῃς Θεὸν βλέπων. Ὁμώμοκας· μέμνησο τῆς σωτηρίας».

5. Ἰωάν. 20:25.

6. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια*, *MPG* 91, 404Α.

7. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΣΛΕ'*, *MPG* 32,873: «καὶ ἐμαυτὸν [...] καὶ οἶδα καὶ ἀγνοῶ. Οἶδα μὲν γὰρ ἐμαυτὸν ὅστις εἰμί· οὐκ οἶδα δέ, καθὸ τὴν οὐσίαν μου ἀγνοῶ... Οἶδα μὲν γὰρ αὐτὸν κατὰ τὸν χαρακτήρα, καὶ τὰ λοιπὰ ἰδιώματα· ἀγνοῶ δὲ αὐτοῦ τὴν οὐσίαν».

τότητάς του γίνεται ἀντιληπτό μέσω τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ «μέμνησο σαυτοῦ». Τὸ ὑποκείμενο ἐπιμετρᾷ καὶ ἀξιολογεῖ τὴ συνέπεια τοῦ προσώπου του μέσω τῆς σύγκρισης τῆς ποιτικῆς σύνθεσης τῶν ἐμπειριῶν του καὶ τῆς συμφωνίας λόγων καὶ ἔργων μὲ τὸ σύστημα ἀξιῶν του. Τὸ «πρόσεχε σεαυτῶ» ἀναφέρεται στὴν ἐγρήγορση καὶ ἐποπτικότητα κατὰ τὴν αὐτο-παρατήρηση⁹ ὥστε τὸ ὑποκείμενο νὰ ἀποφεύγει ἀλλοτριωτικὲς τοῦ προσώπου του συμπεριφορές.

Ἡ αὐτοαξιολόγηση, κατὰ τὴν κρατοῦσα ἄποψη στὴν ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας, ἔχει ἐπιτυχῆ ἔκβαση ἐφόσον ὁδηγεῖ στὴν αὐτοαντίληψη, τὴν ἰκανότητα δηλαδὴ τοῦ ἀτόμου νὰ ἀξιολογεῖ τὰ προσόντα καὶ τὰ ὄριά του, μὲ τίς λιγότερες κατὰ τὸ δυνατόν διαστρεβλώσεις¹⁰. Οἱ παιδαγωγοὶ ὀρίζουν τὴν αὐτοαντίληψη ὡς στάση (ποῦ διαμορφώνει τὸ ἄτομο γιὰ τὸν ἑαυτό του) ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν αὐτοαξιολογήσεις, τάσεις συμπεριφορᾶς καὶ κατανόησεις τοῦ αὐτοσυναισθήματος¹¹. Σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ διαδικασία τῆς αὐτοαγωγῆς, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία μὲ στόχο ἀφενὸς τὴν κατάκτηση τῆς ἐλεύθερης ἀπόφασης «γιὰ τὸν ἴδιο μας τὸν ἑαυτό» καὶ ἀφετέρου τὴν ἀπόκτηση συνειδήσης «γιὰ τὴν ἴδια μας τὴν εὐθύνη»¹².

Ὁ σπουδαῖος παιδαγωγὸς Comenius, ἀναπτύσσοντας τὰ ἀξιώματα «τοῦ διδάσκειν καὶ τοῦ μανθάνειν» στὸ ἔργο του *Μεγάλῃ Διδακτικῇ*¹³, προβάλλει τὴν ἀγωγή ὡς ἀπαραίτητο παράγοντα γιὰ νὰ κατανοήσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ὕπαρξή του¹⁴. Πρῶτος ὁ Bandura ἐπισήμανε τὴ σπουδαία ἰκανότητα τοῦ ἀτόμου γιὰ αὐτοκαθοδήγηση, ἡ ὁποία εἶναι μιὰ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τεχνικῶν αὐτοελέγχου¹⁵ καὶ τῆς λεγόμενης

8. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πεύσεις καὶ Ἀποκρίσεις*, ΞΑ', ΜΡΓ 90, 833C.

9. Βλ. Α. Γλάρου, *ὁ.π.*

10. Μ. Vassiliadou, *Προαγωγή Ψυχικῆς Ὑγείας*, σελ. 37.

11. Γ. Φλουρῆ, *Αὐτοαντίληψη*, σελ. 5-6.

12. Μ. Hillebrad, «Αὐτοαγωγή (Selbsterziehung)», *ΠΨΕΛ* 2 (1989), σελ. 885.

13. Α. Κομένιου, *Μεγάλῃ Διδακτικῇ*, σελ. 257-273.

14. Α. Δαναοσῆ-Ἀφεντάκη, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Διδακτικῆς σκέψης*, τ. Β', σελ. 16.

15. Οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς θεωρίας καὶ πράξης τοῦ συμπεριφοριστικοῦ αὐτοελέγχου, οἱ ὁποῖοι καὶ θεωροῦνται ἐκπρόσωποι τοῦ νεο-συμπεριφορισμοῦ (Μ. Mohoney, F. Kanfer, D. Meichenbaum) συνέβαλαν μὲ τίς ἀπόψεις τους γιὰ τίς γνωστικὲς θεραπείες τῆς συμπεριφορᾶς. Ὑποστήριξαν ὅτι μεταξὺ τοῦ ἐρεθίσματος καὶ τῆς ἀντίδρασης διαμεσολαβοῦν ἐνδιάμεσες μεταβλητές. Ἀναγνώρισαν δηλαδὴ τὴ δυναμικὴ ὕπαρξή ἐσωτερικῶν διαγνωστικῶν διαδικασιῶν, γεγονός πού θεωρητικὰ κατοχύρωσε καὶ ὄθησε τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα πρὸς τὴν ἐξέλιξη τεχνικῶν αὐτοελέγχου στὰ ὄρια τῆς συμπεριφοριστικῆς ψυχοθεραπείας (Α. Καλαντζῆ-Ἀζίζι, «Αὐτοέλεγχος», *ΠΨΕΛ* 2 (1989) 895-986).

αὐτορυθμιζόμενης μάθησης¹⁶. Σήμερα αὐτὸ πὺ χαρακτηρίζεται ὡς τὸ ση-
μαντικότερο γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἀγωγῆς εἶναι τὸ πῶς αὐτοὶ πὺ ἀσχο-
λοῦνται μὲ τὸ παιδί θὰ τὸ βοηθήσουν νὰ βρεῖ, νὰ ἀνακαλύψει καὶ νὰ ἀνα-
πτύξει τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ταυτότητα του¹⁷. Ἡ διαδικασία τῆς μά-
θησης περιλαμβάνει ὅ,τι ἐφοδιάζει τὸ ἄτομο μὲ ὠφέλιμες γιὰ τὸν ἑαυτό του
καὶ τὴν κοινωνία γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις ζωῆς καὶ συμπεριφορές¹⁸.
Οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἀποκτήσουν ἀντίληψη τῆς προσωπικότητάς
τους, τοῦ ἐσωτερικοῦ ἑαυτοῦ, τῶν ἱκανοτήτων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἰδιο-
συγκρασιακῶν στοιχείων τους. Ὅσοι, κατὰ τὸν αὐτοέλεγχο, ἀξιολογοῦν
μόνο τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἔχουν ἀναπτύξει τὰ θετικὰ χαρακτηριστικά
τους, θέτοντας ὡς μέσο ἀξιολόγησής καὶ κριτήριό ἕνα ἀληθῶς ἐπωφελές
πρότυπο, ἔχουν καλύτερα ἀποτελέσματα στὴν παραπάνω προσπάθεια¹⁹.
Ἔτσι, θὰ μποροῦν νὰ ἐντοπίζουν μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀκρίβεια ἐκεῖνα
τὰ στοιχεῖα πὺ εἶναι ἀναγκαῖο καὶ ἐπωφελές νὰ ἀναπτύξουν περισσότερο
καὶ νὰ ἐνισχύσουν στὴν πορεία τῆς ζωῆς²⁰.

Ἡ αὐτοαξιολόγηση εἶναι μιὰ διαδικασία πὺ προαπαιτεῖ ἕνα ἰδανικὸ μέ-
τρο τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ἀρχετυπικὰ γιὰ τὴν ψυχοκοινωνικὴ συμπεριφορὰ
τῶν ἀτόμων, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ μέτρο σύγκρισης πρέπει νὰ εἶναι
ἀβίαστα ἀποδεκτό, κατανοησίμο καὶ διαχρονικὰ ἐπωφελές²¹. Τέτοιες ἐνέρ-
γειες ἐνδοσκόπησης διαφοροποιοῦν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ζωντα-
νοὺς ὀργανισμοὺς καὶ ἀναδεικνύουν τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου του τόσο γε-
νικῶς ὅσο καὶ εἰδικῶς, ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος:
«Σύνες σεαυτοῦ τῆς τιμῆς, ἵνα μὴ παρειασθῆς τοῖς ἀνοήτοις κτήνεσιν»²².

Τὸ μέτρο σύγκρισης εἶναι ἕνα σταθερὸ μέγεθος, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ στη-
ρίζεται κανεὶς τὴν ἀξιολογικὴ του κλίμακα. Ἄν δὲν ὑπάρχει ἕνα σταθερὸ μέ-
γεθος σύγκρισης τότε δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μιὰ ἀπροκατάληπτη κρίση²³.
Οἱ ἄνθρωποι ἀντιμετωπίζουν δυσκολίες, ὅταν προσπαθοῦν νὰ ἐκτιμήσουν
ἀντικειμενικὰ τὰ χαρακτηριστικά τους, ὅταν δὲν διαθέτουν σταθερὸ καὶ
ἐπωφελές μέγεθος σύγκρισης²⁴. Συχνὰ ἀξιολογοῦν τίς καθημερινές τους

16. Η. Ματσαγγούρα, *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Διδασκαλίας*, σελ. 283-284.

17. Α. Flitner, *Ἀγωγή*, σελ. 106.

18. D. Fontana, *Ψυχολογία*, σελ. 180.

19. Μ. Vassiliadou, *Προαγωγή Ψυχικῆς Ὑγείας*, σελ. 45, 48.

20. Μ. Vassiliadou, *ἰ.π.*, σελ. 48-49.

21. Μ. Vassiliadou, *ἰ.π.*, σελ. 39.

22. Μ. Βασιλείου, *Ὀμιλία εἰς Ψαλμὸν ΜΗ'*, MPG 29, 452B.

23. Μ. Vassiliadou, *ἰ.π.*, σελ. 41.

24. Μ. Vassiliadou, *ἰ.π.*, σελ. 42.

πράξεις συγκρίνοντάς τις μὲ πρότυπα πού καθορίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ παράδοση τοῦ περιβάλλοντος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ζοῦν, τὰ ὁποῖα (πρότυπα) συχνὰ δὲν πληροῦν τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ νὰ μποροῦν νὰ εἶναι ἐπωφελῆ ἢ τουλάχιστον ἀσφαλῆ²⁵.

Ἡ κρίση «πρότύπων» στὶς πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες²⁶, κυρίως στὸν ἀναπτυγμένο κόσμον, καὶ ἡ ἀταξία τῶν μοντέλων ἀξιολόγησής ὁδεύει πρὸς τὸ χειρότερον, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἔλλειψη τῶν ἀρχετύπων νὰ ἔχει ἐπιδεινώσει τὴν αὔξησιν τοῦ ὄγκου τῶν δυσκολιῶν πού συναντοῦν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς αὐτοαντίληψης²⁷. Ἡ Βασιλειάδου σημειώνει ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ ἔχει φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖον, ὥστε στὶς σημερινὲς κοινωνίες νὰ ὑπάρχουν περιπτώσεις πού ἀκόμη καὶ ἀρετὲς ὅπως ἡ τιμιότητα, ἡ συγχωρητικότητα, ἡ φιλανθρωπία κ.λπ., νὰ θεωροῦνται μᾶλλον ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχία στὴ ζωὴ²⁸. Ὡς ἀποτέλεσμα πολλοὶ ἄνθρωποι προσπαθοῦν, εἴτε νὰ κρύψουν τέτοια χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα θεωροῦν ἀρνητικὰ, προβάλλοντάς μιὰ ἐπιφανειακὴ εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς τους²⁹, εἴτε προσπαθοῦν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸ δικαίωμα «νὰ εἶναι ὁ ἑαυτὸς τους» μὲ τὸ ἐπιχειρήμα τῆς παντοδύναμης ἐπικυριαρχίας τοῦ βιολογικοῦ παράγοντα στὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους αὐτὴ προσπαθοῦν νὰ ἀποφύγουν τίς εὐθύνες τῶν πράξεων τους³⁰. Ἔτσι, προτιμοῦν νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους προκαθορισμένους σὲ βιολογικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀπορρίπτουν τὸν σημαντικὸ ρόλον καὶ τῶν περιβαλλοντικῶν παραγόντων ἀλλὰ κυρίως τῆς μαθήσεως³¹.

Ἀναφέρονται πέντε συστατικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν ἕνα συμπεριφοριστικὸ πρόγραμμα αὐτοελέγχου: α. Αὐτοπαρατήρηση καὶ αὐτοκαταγραφή τῆς συμπεριφορᾶς (self-monitoring), β. Ἐλεγχος τῶν συνθη-

25. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 42, 45.

26. Ὁ ὅρος «πολυπολιτισμικός» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν πολιτισμῶν μὲ διαφορετικὴ ἐκκίνηση προέλευσης (ἐθνικότητα) καὶ ἔχει ἔντονον τὸ στοιχεῖον τῆς συνύπαρξης. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἔχει ὁ ὅρος «διαπολιτισμικός» πού ὑποδηλώνει μὲν διαφορετικὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα ἀτόμων ὄχι ὅμως ὑποχρεωτικὰ καὶ διαφορετικὴ ἐθνότητα (σχετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἀθιγγάνων) μὲ ἔντονον, ὡστόσο, ἀλληλεπίδραση καὶ συσχέτιση μεταξύ τους. Πρὸς βλ. Ε. Κανακίδου - Β. Παπαγιάννη, *Διαπολιτισμικὴ Ἀγωγή*, σελ. 21.

27. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 45.

28. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 42.

29. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 43.

30. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 44.

31. M. Vassiliadou, *ὁ.π.*, σελ. 44.

κῶν-ἐρεθισμάτων που προκαλοῦν τὴν ἐκδήλωση συμπεριφορᾶς (stimulus control), γ. Παρεμβολή ἐναλλακτικῶν-ἀσυμβίβαστων δραστηριοτήτων (competing responses), δ. Μετατροπές στὸ ἐκτελεστικὸ μέρος τῆς ἴδιας τῆς συμπεριφορᾶς (modifying actual behavior), ε. Αὐτοενίσχυση (self-reinforcement)³². Περαιτέρω, ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀγωγῆς ὁμολογεῖ ὅτι ὁ παιδαγωγὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνειδητῆς καὶ προγραμματισμένης ἐπίδρασης που ἀσκεῖ στὸν παιδαγωγούμενο³³.

Ἐπομένως, ὁποιαδήποτε ἀπολυτοποίηση εἴτε τοῦ βιολογικοῦ εἴτε τοῦ περιβαλλοντικοῦ παράγοντα ὡς τῶν μόνων καθοριστικῶν τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς προσωπικότητας τῶν ἀτόμων, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ.

Δὲν θὰ πρέπει, ἐπίσης, νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ παντελῆς ἔλλειψη αὐτοκριτικῆς εἶναι σύμπτωμα ἀρκετῶν ψυχικῶν διαταραχῶν, ὅπου τὸ ἄτομο ἐκδηλώνει τὴν ἀπαίτηση νὰ γίνεῖ κοινωνικῶς ἀποδεκτὸ, ἂν ὄχι καὶ ἀντικείμενο θαυμασμοῦ, ἐπιδεικνύοντας τὴ «διαφορετικότητά» του ὡς μεγάλο προσόν ἢ πλεονέκτημα ἔναντι τῆς «κανονικότητας» τῶν φυσιολογικῶν ἀνθρώπων³⁴.

Ὁ ἀνθρώπινος ψυχισμὸς, που διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν ζώων, προσεγγίζει ὡς συγκεκριμένο ὄχι μόνον τὸ πράγμα ἢ τὸ πρόσωπο ἀλλὰ καὶ καταστάσεις που ἀνήκουν σὲ πρόσωπα ἢ πράγματα³⁵. Ἡ πατερικὴ διδασκαλία δὲν παραθεωρεῖ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀφετηρία κάθε μαθησιακῆς διαδικασίας³⁶. Ἀπλῶς, προτρέπει τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴν ἔχει ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὸ «φαίνεσθαι» ἀλλὰ νὰ ἐρευνᾷ τὸ «εἶναι»³⁷. Ὁ Μ. Βασιλείος ἐπισημαίνει: «Πρόσεχε οὖν σεαυτῶ, τουτέστι: μῆτε τοῖς σοῖς, μῆτε τοῖς περὶ σὲ ἀλλὰ σαυτῶ μόνῳ πρόσεχε. Ἄλλο γάρ ἐσμεν ἡμεῖς αὐτοί, καὶ ἄλλο τὰ

32. Α. Καλαντζῆ-Ἀζίζι, Αὐτοέλεγχος, ΠΨΕΛ 2 (1989), σελ. 895-986. Πρβλ., ἐπίσης, Α. Καλαντζῆ-Ἀζίζι, Αὐτογνωσία - αὐτοανάλυση - αὐτοέλεγχος: ψυχολογικὴ θεώρηση, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1998⁵.

33. Σ. Κρίβα, Παιδαγωγικὴ Ἐπιστήμη, σελ. 131.

34. Τὰ ἄτομα αὐτὰ συνήθως δὲν δημιουργοῦν στενές σχέσεις, ὥστε νὰ μὴν ἀποκαλύψουν τὴν ἀδυναμία τους, ἢ χρησιμοποιοῦν ὀριακὲς ἐκλογικεῦσεις κηρύσσοντας ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ δυσλειτουργικὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ ἢ ιδιότητές τους εἶναι πράγματι φυσιολογικά (Μ. Vassiliadou, ὁ.π., σελ. 44).

35. Χ. Φράγκου, Ψυχοπαιδαγωγικὴ, σελ. 402.

36. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, MPG 44, 153Α: «Πολλάκι γὰρ καὶ ἐκ διαφόρων αἰσθητηρίων μία γνῶσις ἡμῖν συναγείρεται, τοῦ αὐτοῦ πράγματος πολυμερῶς πρὸς τὰς αἰσθήσεις μεριζομένου».

37. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά Α', MPG 37, 909Α: «Μή σοι τὸ εἶναι τῷ δοκεῖν ὑποῖναι».

ἡμέτερα, καὶ ἄλλο τὰ περὶ ἡμᾶς. Ἡμεῖς μὲν οὖν ἐσμεν ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, καθ' ὃν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος γεγενήμεθα· ἡμέτερον δὲ τὸ σῶμα, καὶ αἱ διὰ τούτου αἰσθήσεις· περὶ ἡμᾶς δὲ χρήματα, τέχνη, καὶ ἡ λοιπὴ τοῦ βίου κατασκευή»³⁸.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίο τοῦ Μ. Βασιλείου συνδέει, ἐπίσης, τὴ μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἑαυτοῦ μὲ τὸ εἶναι καὶ ὄχι μὲ τὸ ἔχειν. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπιχειροῦν νὰ ἐξετάσουν τὸν ἑαυτό τους, χρησιμοποιοῦν ὡς κριτήρια τὸ πλῆθος τῶν ἀγαθῶν ποῦ ἔχουν ἀποκτήσει μὲ τοὺς κόπους τους, τὰ ἐπιτεύγματα τους, τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκογενειακὴ τους ἀποδοχὴ κ.λπ. Ὁ Μ. Βασίλειος ὁμως τοποθετεῖ τὴν αὐτοεξέταση σὲ ἓνα ὑπαρξιακὸ πεδίο, καθὼς «νοῦς καὶ ψυχὴ», ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ ποῦ σήμερα συνηθίζεται νὰ ἀποκαλεῖται προσωπικότητα, ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ μέγεθος πρὸς ἔρευνα. Ὁ νοῦς καὶ ἡ ψυχὴ μαζὶ μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα συνιστοῦν τὸ πρόσωπο, μιὰ αὐθύπαρκτη, μοναδικὴ στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνον ἀνθρώπινη ὄντοτητα³⁹. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ὁ ἔσωτερικὸς ἄνθρωπος δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ σωματικὴ του ὑπόσταση καὶ τὸ περιβάλλον του⁴⁰. Ἡ αὐτοεξέταση εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη προσπάθεια αὐτοαξιολόγησως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ καθενὸς μέσα σὲ ἓνα συγκεκριμένο κοινωνικὸ-πολιτισμικὸ καὶ ἀσφαλῶς οικονομικὸ, ἰδιαίτερα στίς μέρες μας, περιβάλλον⁴¹.

Τὰ αἴτια τῆς ἐλλειμματικῆς αὐτοαντίληψης ἔχουν, κατὰ τοὺς Πατέρες, ὄντολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ ὑπαρξιακὸ περιεχόμενο. Ἄφενὸς δηλαδὴ οἱ πνευματικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐπαρκοῦν, γιὰ νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἴδιος τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς ὑπαρξίης του⁴², καὶ ἀφετέρου οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι

38. Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τὸ Πρόσεχε σεαυτῷ*, MPG 31, 204A.

39. Πρβλ. Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τοῦ κατὰ κοινὸν ἄνθρωπον ὑποδείγματος*, MPG 26, 1236A-B.

40. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, MPG 44, 140A: «Μία γὰρ τίς ἐστὶ δύναμις, αὐτὸς ὁ ἐγκείμενος νοῦς, ὁ δι' ἐκάστου τῶν αἰσθητηρίων διεξιὼν, καὶ τῶν ὄντων ἐπιδρασσόμενος. Οὗτος θεωρεῖ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὸ φαινόμενον· οὗτος συνιᾷ διὰ τῆς ἀκοῆς τὸ λεγόμενον, ἀγαπᾷ τε τὸ κατευθύμιον, καὶ τὸ μὴ καθ' ἡδονὴν ἀποστρέφεται, καὶ τῇ χειρὶ χρῆται πρὸς τὸ ὅ τι βούλεται, κρατῶν δι' αὐτῆς καὶ ἀπωθούμενος ἅπερ ἂν λυσιτελεῖν κρίνη, τῇ τοῦ ὄργάνου συνεργίᾳ εἰς τοῦτο συγχρώμενος».

41. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ αὐτοαντίληψη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ «ὑποθετικὴ κατασκευὴ ταυτότητας ποῦ παράγεται μὲ ὅσο τὸ δυνατό λιγότερες διαστρεβλώσεις ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓνα ἀναπτυσσόμενο συνεχὲς ἐμπειριῶν ἐπηρεασμένη ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ-πολιτισμικὸ περιβάλλον» (Μ. Vassiliadou, *Προαγωγὴ Ψυχικῆς Ὑγιείας*, σελ. 37).

42. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΣΛΕ'*, MPG 32, 873A: «Ἐπεὶ καὶ ἑμαυτὸν οὕτω τούτῳ τῷ λόγῳ καὶ οἶδα καὶ ἀγνοῶ. Οἶδα μὲν γὰρ ἑμαυτὸν ὅστις εἰμί, οὐκ οἶδα δὲ καθὸ τὴν οὐσίαν μου ἀγνοῶ».

ἀναλώνουν τὸν χρόνον τοὺς ἀσχολούμενοι μὲ δευτερεύοντα ἢ ὑποδεέστερα πράγματα. Ἔτσι, ὅμως, ἀποφεύγουν τὴ βάσανον τῆς ἀτομικῆς ἐνδοσκοπήσεως⁴³ καὶ τῆς ἐν γένει καταρτίσεώς τους ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀγιογραφικῶς θεμελιωμένης χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας⁴⁴.

Ἡ Πατερικὴ σκέψις βασιζόμενη στὴν ἀγιοπνευματικὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιτρέπει τὴ διάγνωση μιᾶς ἰδιαίτερης ποιμαντικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν αὐτοαξιολόγησι. Οἱ Πατέρες ἀπευθύνονται κυρίως στοὺς παιδαγωγούς, γονεῖς καὶ διδασκάλους, διότι πιστεύουν στὴ δύναμιν τοῦ ἐμπράκτου παραδείγματος⁴⁵. Οἱ γονεῖς πρέπει νὰ μάθουν, βεβαίως, τὴν τέχνην τῆς αὐτοεξέτασης, ἀλλὰ καὶ ἐκείνην τῆς δημιουργικῆς καὶ νηφάλιας αὐτοκριτικῆς γιὰ νὰ τὴν ἐφαρμόσουν στὸν ἑαυτό τους καὶ στὴ συνέχεια γιὰ νὰ τὴ διδάξουν στὰ παιδιά τους. Ἡ αὐτοαξιολόγησι κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀνθρωπολογία εἶναι κάτι ποὺ μαθαίνεται, κατακτιέται καὶ ἐμπεδώνεται «κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἐκάστου διὰ τῶν ἐντολῶν καθάρσεως»⁴⁶. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐπισημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του μὲ διαιρετικὰς, συλλογιστικὰς καὶ ἀναλυτικὰς μεθόδους, ἂν δὲν καταστήσει τὸν νοῦ του «ἄτυφον καὶ ἀπόνηρον». Χωρὶς, δηλαδὴ, αὐτὴ τὴν κάθαρσιν τοῦ νοῦ ἀπὸ τὴν κακίαν καὶ τὴν πονηρίαν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκτήσει ἐπίγνωση τῆς ἐλλειμματικότητάς του, ἢ ὅποια εἶναι καὶ ἡ μόνη «λυσιτελεῖς ἀρχὴ» τῆς αὐτογνωσίας⁴⁷.

43. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον*, MPG 44, 257C: «Οὐδεὶς ἡμῶν ἐστὶν ἐμπειρὸς τῷ μηδεμίαν σχολὴν ἀπονεῖμαι τῷ μέρει τούτῳ τῆς ἐξετάσεως μηδὲ γνῶναι ἑαυτὸν ἕκαστος ὅστις ἐστίν. εὐκολοὶ ἐσμεν γνῶναι οὐρανὸν μᾶλλον ἢ ἑαυτούς».

44. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον*, MPG 44, 257A-B: «Ὁ νοῦς ὁ ἡμέτερος ἄλλως ἑαυτὸν οὐ βλέπει, ἐὰν μὴ ταῖς γραφαῖς ἐγκύψῃ... ἐπεὶ ἀσύνητοί ἐσμεν ἑαυτῶν καὶ ἀπερίοπτοι ἔτι τῆς ἡμετέρας κατασκευῆς ὅπερ ἐσμεν καὶ τί ἐσμεν ἀγνοοῦντες».

45. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΠΝ*, MPG 32, 605B-C: «ὅτι ἡ περὶ τοῦ πῶς χρῆζῆν τὸν χριστιανὸν διδασκαλία οὐ τοσοῦτον δεῖται λόγου ὅσον τοῦ καθημερινοῦ ὑποδείγματος».

46. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἀγάπης Α', ο'-οα'*, MPG 90, 1065B-C: «Εἰ ὁ Χριστὸς ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν κατοικεῖ διὰ τῆς πίστεως, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον, πάντες δὲ οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἐν αὐτῷ εἰσὶν ἀπόκρυφοι· πάντες ἄρα οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν εἰσὶν ἀπόκρυφοι· φανεροῦνται δὲ τῇ καρδίᾳ κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἐκάστου διὰ τῶν ἐντολῶν καθάρσεως. Οὗτός ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὁ ἐν τῷ ἀγρῷ κεκρυμμένος τῆς καρδίας σου, ὃν οὐπω εὔρες διὰ τὴν ἀργίαν· εἰ γὰρ εὔρες, ἄρα ἂν πέπρακας πάντα καὶ ἐκτήσω τὸν ἀγρὸν τοῦτον. Νῦν δὲ τὸν ἀγρὸν ἀφεις τὰ περὶ τὸν ἀγρὸν περιπέεις, ἐν οἷς οὐδὲν ἄλλο εὐρίσκεται πλὴν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων».

47. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περὶ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων*, Τριάδες I, 3,13, σελ. 423²⁸-424³: «Καὶ μὴν οὐδὲ ἑαυτὸν γνῶναι δυνηθῆναι τίνα οἴομεθα διαιρετικαῖς καὶ συλλογιστικαῖς καὶ ἀναλυτικαῖς μεθόδοις, ἂν μὴ δι' ἐπιπόνου μετανοίας καὶ ἀσκήσεως συντόνου, ἄτυφον καὶ

Τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ βιώνουν μιὰ οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἡ διάθεση αὐτοκριτικῆς τῶν γονέων θὰ γίνεται ἀντιληπτὴ μέσα ἀπὸ τὴν ἐνιαία δομὴ τῶν προτεραιοτήτων τους καὶ τῶν αὐθόρμητων ἀξιολογικῶν τους κρίσεων⁴⁸. Ἀντιθέτως, ἡ γονεϊκὴ συμπεριφορὰ ποὺ ἐρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὰ προβαλλόμενα ἐκ μέρους τους θεωρητικὰ ἀξιολογικὰ μοντέλα⁴⁸, λειτουργεῖ ἀνασταλτικὰ ὡς πρὸς τὴ παιδικὴ διάθεση γιὰ εἰλικρινῆ, πηγαία καὶ ἀκριβοδίκαυη αὐτοεξέταση⁵⁰. Ὑπάρχουν ἑκατοντάδες μελέτες ποὺ δείχνουν ὅτι αὐτὸς ὁ ἄκριτος τρόπος ποὺ φέρονται οἱ γονεῖς ἀπέναντι στὰ παιδιὰ ἔχει βαθιὰ καὶ διαρκῆ ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τους⁵¹. Ἡ ἀσυνέπεια τῶν γονέων δημιουργεῖ στὰ παιδιὰ τὴν πεποίθηση ὅτι μποροῦν νὰ ζοῦν μὲ τὸ ψέμα, καὶ ἄρα δὲν ὑπάρχει χρεια γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας τοῦ ἑαυτοῦ τους.

Οἱ γονεῖς μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν μιὰ σειρά δεξιότητων στὸ παιδί ποὺ

ἀπόνηρον ποιήση τὸν οἰκεῖον νοῦν. Ὁ γὰρ μὴ τοιοῦτον καὶ οὕτω τὸν ἑαυτοῦ κατασκευάσας νοῦν, οὐδὲ τὴν οἰκεῖαν κατὰ γνῶσιν εἴσεται πενίαν, ὃ τοῦ γνῶναί τινα ἑαυτὸν ἐστὶν ἀρχὴ λυσιτελής». Βλ. ἀξιοποίηση τοῦ συγκεκριμένου παλαμικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Ἱεροθεο Βλάχου ὃ ὁποῖος ἐπισημαίνει τοὺς κινδύνους τῆς ψυχαναλυτικῆς αὐτοαναλύσεως, ἡ ὁποία στερεῖται ἀγιοπνευματικῆς ἐνδυνάμωσης καὶ φωτισμοῦ. Ὁ πιστὸς μέσω τῆς ἀσκήσης, τῆς νοερᾶς προσευχῆς καὶ τῆς τήρησης τῶν ἐντολῶν ἐλευθερώνεται «ἀπὸ τις εἰκόνας καὶ τὴν αἰχμαλωσία του ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα» καὶ βλέπει τὴν «ἐρήμωσή του τὴν ἐσωτερικὴ», καὶ ἔλκει τὸ φῶς τῆς Χάριτος στὴν ὁδὸ τῆς αὐτογνωσίας του (Ἱεροθεοῦ Βλάχου, Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία, σελ. 138-139).

48. Ἡ συμφωνία λόγων καὶ πράξεων γιὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο δὲν εἶναι κατάσταση ἢ συμπεριφορὰ ἀλλὰ τρόπος ζωῆς ποὺ ἀποβλέπει στὴν κατάκτηση καὶ διατήρηση τῆς «εὐσεβείας» ὡς μόνιμο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο: «Γύμναζε δὲ σεαυτὸν πρὸς εὐσέβειαν, τουτέστι, πρὸς πίστιν καθαρὰν καὶ βίον ὀρθόν· τοῦτο γὰρ ἐστὶν εὐσέβεια» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἀ' Τιμόθεον*, IB', β', MPG 62, 560).

49. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς πονηρίας πνευμάτων*, MPG 95, 84A-B: «Σπούδασον πάντοτε, ἀδελφε, ἵνα ὑπάρχῃς αἰεὶ ἀπλοῦς καὶ ἄμωμος· καὶ μὴ ἔχε ἄλλα ἐν τῇ καρδίᾳ, ἄλλα ἐν τῷ στόματί σου· τοῦτο γὰρ δόλιόν ἐστι».

50. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ ΣΔΓ'*, MPG 78, 1473B-C: «Ὅταν μὲν λόγος ἔργου χρευῆ, οὐ μόνον οὐκ ὠφελεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐνοχλεῖν εἴωθε τοὺς ἀκούοντας· ὅταν δὲ ἔργον λόγου ἔρημον εἴη, δυσωπεῖν πέφυκε τοὺς θεωμένους. Εἰ δὲ καὶ ἄμφω συμβαίη καὶ ὁ λόγος ὑπὸ τῆς πράξεως κοσμηθεῖ, τὸ τηρικαῦτα πολλὴ ἐπίδοσις ἔσται τοῖς φοιτηταῖς, εἰ εὐγνώμονες εἶεν».

51. D. Goleman, *Ἡ συναισθηματικὴ νοημοσύνη*, σελ. 268. Ἐρευνες ἔχουν δεῖξει ὅτι ἡ συναισθηματικὴ ἰσορροπία στὸ γονεϊκὸ περιβάλλον, πέρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς προεκτάσεις, ἔχει ἐπιπτώσεις στὴ βιολογικὴ ὑπόσταση τῶν παιδιῶν. Παρατηρήθηκε ὅτι τὰ παιδιὰ ποὺ μεγάλωναν σὲ ἓνα σταθερὸ συναισθηματικὸ περιβάλλον παρουσίαζαν «μεγαλύτερη βιολογικὴ χαλάρωση, καὶ εἶχαν χαμηλότερα ἐπίπεδα ἔκκρισης ὁρμονῶν ἄγχους» (D. Goleman, *Ἡ συναισθηματικὴ νοημοσύνη*, σελ. 271).

σχετίζονται με τὴν αὐτοαξιολόγηση καὶ οἱ ὅποιες θὰ ἔχουν ὠφέλιμους καρπούς τόσο στὴν ψυχολογικὴ ὠρίμανσή του ὅσο καὶ στὴ μαθησιακὴ καὶ ἐν γένει σχολικὴ του ἀπόδοση⁵². Μέσο αὐτῶν τῶν δεξιότητων γίνεται ὁ κατάλληλος καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ διάλογος.

Ἡ πρώτη δεξιότητα ἀφορᾷ τὴν τήρηση συναισθηματικῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος σὲ μιὰ δική του στιγμή αὐτοεξετάσεως ἐξομολογεῖται: «Ἵπεχώρησα μὲν τι μικρόν, ὅσον ἑμαυτὸν ἐπισκέψασθαι», δηλαδή, «δίστασα γιὰ λίγο, μέχρι νὰ ἐξετάσω τὸν ἑαυτό μου»⁵³. Αὐτὸς ὁ δισταγμὸς δὲν εἶναι δειλία ἀλλὰ νηφαλιότητα. Τὸ παιδί, ἀπὸ τὴ φύση του ἀνυπόμονο, τείνει νὰ καταλήγει σὲ βιαστικά συμπεράσματα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Μέσα ἀπὸ τὴ μαιευτικὴ μέθοδο διαλόγου, οἱ γονεῖς μποροῦν νὰ τὸ ἀσκήσουν στὴν ἀντικειμενικὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων καὶ τῶν σχέσεων τῆς ζωῆς του.

Τὸ παιδί διακρίνει τὰ προσωπικὰ χαρακτηριστικά του μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τῶν γονέων του. Ὁ ὅρος «προσωπικὰ χαρακτηριστικά» ἀναφέρεται στὸν συνδυασμὸ ἰδιοτήτων ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ χαρακτηρίζουν μιὰ προσωπικότητα⁵⁴. Ἡ ποσότητα κάθε συστατικοῦ ποὺ λαμβάνει μέρος στὴ συνθετικὴ δομὴ τῆς προσωπικότητας, καθορίζει καὶ τὴν ποιότητα τῆς σύνθεσης. Ἡ ποιότητα μιᾶς προσωπικότητας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν βαθμὸ ποὺ τὰ θετικὰ χαρακτηριστικά ἢ οἱ ἀρετὲς λαμβάνουν μέρος στὴν κατασκευὴ τῆς. Ἐπίσης, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰσορροπημένη συμμετοχὴ ὄλων τῶν ἀρετῶν, ἀφοῦ

52. Ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ παιδί σὲ ἡλικία 7-8 χρόνων ἀρχίζει νὰ κατανοεῖ τοὺς περιορισμούς καὶ τοὺς μηχανισμούς, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τὶς λειτουργίες τοῦ νοῦ (βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Δημητρίου, *Γνωστικὴ Ἀνάπτυξη - Μοντέλα - Μέθοδοι Ἐφαρμογές*, τόμ. 1, [Piaget καὶ Νεοπιαζετιανοί], ἐκδ. Art of text, Θεσσαλονίκη 1993). Κατὰ τοὺς Flavell, Green καὶ Flavell, κατὰ τὴν προσχολικὴ ἡλικία τὰ παιδιά ἔχουν κάποια αἴσθηση γιὰ τὴ νόσή τους, ἐνῶ στὸ δημοτικὸ σχολεῖο φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀρκετὲς μεταγνωστικὲς δεξιότητες, ὅπως γνώσεις γιὰ τὴ μνήμη καὶ τὶς μνημονικὲς τοὺς στρατηγικὲς (J. H. Flavell, F. L. Green, & E. R. Flavell, «Young children's knowledge about thinking», *Monographs of the Society for Research in Child Development* 60 (1995) v-96).

53. Γρηγόριος Θεολόγος, *Ἀπολογητικός*, MPG 35, 512C.

54. Ἡ Πλατωνικὴ σκέψη θεωρεῖ ὅτι κάθε ἀνθρώπινη προσωπικότητα ἀποτελεῖ μοναδικὴ σύνθεση τῶν διαφόρων κοινῶν ἀνθρωπίνων χαρακτηριστικῶν, ἡ ὁποία τελικῶς χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια ἀρετὴ ἢ κακία (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 329c-330d). Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος δέχεται ὅτι ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἐκ φύσεως ἰδιοσυγκρασίες, ὅμως τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο ποὺ κρίνει τὸν χαρακτήρα τοῦ κάθε ἀνθρώπου εἶναι ἡ δύναμη καὶ ἡ συνέπεια ποὺ ἐπιδεικνύει κατὰ τὴν προσπάθεια αὔξησης τῶν θετικῶν φυσικῶν προδιαθέσεων καὶ περιορισμοῦ τῶν ἀρνητικῶν. Βλ. Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ τῆς ἐν διαλέξει εὐταξίας*, γ', MPG 36, 176D-177A.

ἡ ὑπερανάπτυξη μιᾶς ἀρετῆς ἐναντι τῆς ὑποανάπτυξης τῶν ἄλλων, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ μᾶλλον ἀνώφελη γιὰ τὸ ἄτομο⁵⁵.

Ἡ δεύτερη δεξιότητα ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴ τῆς αὐτοαξιολογήσεως. Οἱ γονεῖς «διεγείροντες» τὰ τέκνα «πρὸς τὴν τῶν ἤδη ἐπταισμένων διόρθωσιν» πρέπει «καθ' ἑκάστην ἡμέραν» νὰ τὰ ἀξιολογοῦν μὲ γνώμονα τὸ θετικὸ κριτήριον τῆς ἀρετῆς καὶ νὰ τὰ προτρέπουν συνεχῶς στὴν «ἐπὶ τὴν τῆς ἀρετῆς ὁδόν, δεικνύντες τῆς κακίας τὴν λύμην»⁵⁶, διότι «πολλὴ γὰρ καὶ τῆς ἀρετῆς ἡ ἰσχὺς, καὶ τῆς κακίας ἡ ἀσθένεια»⁵⁷. Τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας τοῦ παιδαγωγούμενου δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴν παιδαγωγικὴ σκοποθεσία τῆς ἀρετῆς⁵⁸. Ἀπλῶς ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ ἔχει περισσότερη «χάριν», νὰ παρουσιάζει δηλαδὴ τὴν ἀρετὴ ὡς ἕναν ἐλκυστικὸ στόχο καὶ ὄχι ὡς ἕνα τέλος «σκυθρωπῶν» προσπαθειῶν⁵⁹. Γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται κάθε προσπάθεια αὐτοαξιολόγησής που προτείνεται στὰ παιδιὰ νὰ εἶναι δομημένη πᾶνω σὲ κλίμακα ἀποτιμήσεως θετικῶν χαρακτηριστικῶν, κοινωνικῶς ἀποδεκτῶν ἰκανοτήτων καὶ ἠθικῶν ἐπιδιώξεων. Τὸ παιδί καλεῖται νὰ ἐπιμετρήσει τίς ἀρετὲς καὶ ὄχι τὰ ἐλαττώματά του. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ θετικὸ καὶ θὰ καθιστᾷ τὸν στόχο τῆς ἀρετῆς πῶς ρεαλιστικὸ ἄρα καὶ πῶς ἐλκυστικὸ στὰ μάτια τοῦ ἀξιολογούμενου.

Μία τέτοια ἐπιλογὴ ἐνισχύει τὴν ὅλη διαδικασίαν μὲ τὴ δημιουργικὴ δύναμη τῆς ἐνθάρρυνσης⁶⁰. Σταδιακῶς τὸ παιδί ἀποκτᾷ ἐπίγνωση τῶν θε-

55. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ θεώρηση τοῦ βαθμοῦ ποὺ ὁ καθένας ἔχει ἀναπτύξει τὰ θετικὰ του χαρακτηριστικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι πολὺ πῶς παραγωγικὴ καὶ εὐεργετικὴ ἀπὸ τίς προσπάθειες ἀπόκρυψης τῶν ἀρνητικῶν ἢ αὐτοσυγχώρησης τῶν ἀσημαντῶν (M. Vassiliadou, *Axiological Anthropology and the Promotion of Mental Health*, E.T.H.I.C.S., London 2008, σελ. 103-105, 127).

56. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Κατήχησις ΣΤ'*, SC 50, σελ. 218¹⁰⁻¹¹.

57. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Γένεσιν ΕΑ'*, MPG 54, 531.

58. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Γένεσιν ΕΓ'*, MPG 54, 546: «οὐδὲ ἔξεστί τινη προβαλέσθαι νεότητα, ἐνθα ἀρετὴν ἐπιδείξασθαι δεῖ».

59. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Ἐφεσίους Κ', θ'*, MPG 62, 148: «... δίδασκε· ἀλλὰ μετὰ πολλῆς τῆς χάριτος. Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη καθ' ἑαυτὴν τῆς ἀρετῆς ἢ παραίνεσις πολὺ τὸ σκυθρωπὸν ἔχει, καὶ μάλιστα πρὸς κόρην ἀπαλὴν καὶ νέαν, ὅταν περὶ φιλοσοφίας λέγοντο λόγοι, πολλὴν ἐπινόει τὴν χάριν».

60. Βλ. Ρ. Ντράικωρς - Β. Σόλτς, *Τὸ παιδί μιὰ νέα ἀντιμετώπιση*, σελ. 51: «Τὸ παιδί ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ συνεχῆ ἐνθάρρυνση ὅπως τὸ φυτὸ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ νερό». Κατὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ἡ ἐνθάρρυνση εἶναι ἀπαραίτητη διότι βοηθᾷ τὸ παιδί στὴν ὑλοποίησιν τοῦ ἐπιδιωκόμενου (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς μὴ ἀπαντήσαντας εἰς σύναξιν, ζ'*, MPG 51, 184: «Ἴστε γὰρ δῆπου τοῦτο, ὡς μειζόνως ἐπιτρέχομεν τοῖς εὐκολίας γέμουσι πράγμασι, καὶ ἡ τοῦ κατορθῶσαι ἐλπίς μείζονα τῆς πράξεως ἡμῖν ἐπιθυμίαν ἐντίθησιν,

τικῶν προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν και δεξιότητων του και ἀντιλαμβάνεται κάποια ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ πού ἴσως τοῦ ἀποδοθοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς ἀπουσία ἢ ὡς μείωση τοῦ βαθμοῦ στὸν ὁποῖο ἔχει ἀναπτύξει τὰ ἀντίστοιχα θετικὰ χαρακτηριστικὰ του⁶¹. Ἐντοπίζει τις ἀτομικές του ἰδιοσυγκρασιακές διαφορές μέσα ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ δικοῦ του διαφορετικοῦ τρόπου συναισθηματικῆς ἀντίδρασης στὰ γεγονότα και τις σχέσεις τῆς ζωῆς του⁶².

Ἡ τρίτη δεξιότητα εἶναι ἡ ἀκρίβεια στὶς περιγραφές: «Προσέχωμεν ἑαυτοῖς μετὰ ἀκριβείας ἀπάσης», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος⁶³. Οἱ γονεῖς πρέπει νὰ ἀκοῦνε μὲ προσοχὴ τις περιγραφές τῶν παιδιῶν τους, και νὰ ἐπεμβαίνουν μὲ διευκρινιστικές ἐρωτήσεις. Ἡ ἀκρίβεια στὶς περιγραφές ἔχει σημασία γιὰ τὴ διάκριση τοῦ καλοῦ και τοῦ κακοῦ. Τὸ παιδί μπορεί νὰ ἀναπτύξει ἕνα ἐπίπεδο πρῶιμης ἐνσυναίσθησης. Ἄν καταφέρει μέσα ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ περιγραφή ἑνὸς συγκρουσιακοῦ συμβάντος νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ δικό του μερίδιο εὐθύνης, ἀκόμα και ἂν δὲν μπορεί νὰ τὸ ἐκφράσει, ἔχει γίνεῖ ἕνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν ἀπόκτηση ὑγιοῦς και ρεαλιστικῆς αὐτοαντίληψης.

Ἡ τέταρτη δεξιότητα εἶναι ἡ αὐτορύθμιση μέσα ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση τοῦ προσωπικοῦ νόμου και τὸν καθημερινὸ ἔλεγχο τῆς τηρήσεώς του. Ἡ ἔννοια τῆς αὐτορύθμισης στὴ γλώσσα τῶν παιδοψυχολόγων ἀναφέρεται στὶς ἱκανότητες τῶν παιδιῶν νὰ ἀντιμετωπίζουν τὰ ἐπίπεδα τῆς διέγερσης. Ὁ ἔλεγχος προσοχῆς, ἡ παρορμητικότητα και ἡ ἀναστολή συμπεριφορᾶς, θεωροῦνται διαδικασίες αὐτορύθμισης πού μπορούν νὰ διαμορφώσουν τὴν ἀντίδραση. Ἐμεῖς, ἂν και ἐκκινούμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, τοποθετοῦμε τὴν αὐτορύθμιση σὲ ἕνα ἐπίπεδο ἀνάληψης τῆς προσωπικῆς εὐθύνης⁶⁴. Οἱ γο-

ὡσπερ και ἐπ' ἐκείνου τότε ἦν») και μάλιστα τὸ ὠθεῖ σὲ νέες ἐπιτυχίες (Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς Ἀνδριάντας Ε'*, ζ', *MPG* 49, 80: «Ὁ μὲν γὰρ μηδὲν κατωρθωκῶς ὄλωσ, ῥαθυμεῖ και ἀναπίπτει ταχέως· ὁ δὲ συνειδὼς ἑαυτῷ ὅτι μίαν γοῦν τινα ἐντολήν ἐπλήρωσεν, εὐελπὶς ἀπὸ ταύτης γενόμενος, μετὰ πλείονος σπουδῆς ἐπὶ τὰς λοιπὰς βαδιεῖται πάλιν, εἶτα ἐτέραν προσλαβὼν, ἐφ' ἐτέραν ἤξει ταχέως, και οὐ πρότερον ἀποστήσεται, ἕως ἂν ἐπ' αὐτὴν ἔλθῃ τὴν κεφαλὴν»). Γι' αὐτὸ και προτρέπει νὰ ἐνθαρρύνουμε τοὺς μαθητὲς οἱ ὁποῖοι δυσκολεύονται (Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Ἐχοντες τὸ αὐτὸ Πνεῦμα*, ε', *MPG* 51, 294: «Ὅπερ οὖν και Παῦλος συνορῶν, και τοὺς ὑπ' αὐτῷ ταπτομένους βλέπων κάμνοντας και ἰδρῶντας, βαρυνόμενος τῷ μεγέθει τῶν συμφορῶν και ταῖς ἐπαλλήλοις ὀδυνωμένους πληγαῖς, πολυτρόπως αὐτῶν διανίστησι τὰ φρονήματα»).

61. M. Vassiliadou, *Προαγωγή Ψυχικῆς Ὑγείας*, σελ. 48-49.

62. D. Goleman, *Ἡ συναισθηματικὴ νοημοσύνη*, σελ. 84: «Ἡ αὐτοπαρατήρηση ἐπιτρέπει μιὰ ἤρεμη ἀντίληψη τῶν παθιασμένων ἢ θυελλωδῶν αἰσθημάτων».

63. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς Λάζαρον Γ'*, θ', *MPG* 48, 1006.

64. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς Γένεσιν ΚΓ'*, ς', *MPG* 53, 205: «Διὸ παρακαλῶ ταῦτα

νεῖς ὀφείλουν νὰ ὠθήσουν τὸ παιδί νὰ βάλει δικούς του ἀπαράβατους νόμους. Ἡ αὐτοπειθαρχία πρέπει νὰ προσβλέπει στὸν ἐνσυνείδητο αὐτοέλεγχο μὲ ἀπώτερο παιδαγωγικὸ σκοπὸ τὴν αὐτόβουλη καὶ ὑπεύθυνη δράση⁶⁵. Τὸ παιδί καλεῖται νὰ ἀποκτήσει ἀγωνιστικὸ φρόνημα ποῦ σχετίζεται μὲ τὴν αὐτοαγωγή, τὴν αὐτενέργεια καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἱκανοποίησή του.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος εἶναι ὑπέρμαχος τῆς αὐτοαγωγῆς καὶ ἀπευθύνεται στὸ ἀκροατήριό του λέγοντας: «τὴν τῶν τρόπων ἐπιμέλειαν οἴκοθεν ὑμᾶς, καὶ παρ' ἐαυτῶν παιδεύεσθαι»⁶⁶. Ὁ Μ. Βασίλειος χρησιμοποιοῖ τὸ λαϊκὸ ρητὸ «ἂ λέγετε ἐν τοῖς καρδίαις ὑμῶν, ἐπὶ ταῖς κοίταις ὑμῶν καταλύγητε»⁶⁷ καὶ προτρέπει μεγάλους καὶ μικροὺς νὰ κάνουν κάθε βράδυ τὸν ἀπολογισμὸ τῆς ἡμέρας⁶⁸.

Τὰ κριτήρια γιὰ τὴν αὐτοεξέταση τοῦ προσώπου τοῦ καθενὸς εἶναι ἀπτά. Εἶναι οἱ καρποὶ τῶν ἔργων καὶ οἱ ἐξωτερικεύσεις τῶν λόγων: «Εἰ γὰρ καὶ τὸ δένδρον τοῦ καρποῦ αἴτιον, ἀλλ' ὁ καρπὸς τοῦ δένδρου γνωριστικός», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος⁶⁹. Ἡ αὐτοεξέταση ἀφορᾷ βέβαια στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, ὅμως πρέπει νὰ ἔχει συγκεκριμένο στόχο κάθε φορά, νὰ στρέφεται καὶ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ μας βίον καὶ νὰ ἀποτελεῖ ἀξιολόγηση καὶ ὄχι ἀποτίμηση. Ἡ ἐσωτερικότητα τοῦ προσώπου δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἄλλοθι μιᾶς χαώδους αὐτοαντιλήψεως. Ἡ ἀγωγή δὲν ἐγκαταλείπει τὸ παιδί «στὴ φυσικὴ ἀθρομησία του, ποῦ θὰ πεῖ στὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν ἀσυδοσία τῶν παρορμησέων του»⁷⁰.

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία ὑπάρχουν δύο εἰδῶν κινήτρα συμπεριφορῶν:

1. Κίνητρα γιὰ τὴν ἐπιτυχία («ἔχειν καὶ φαίνεσθαι»)
2. Κίνητρα γιὰ τὴν εὐτυχία («εἶναι καὶ ὑπάρχειν»)

Ἄν συγχέονται αὐτὰ τὰ κίνητρα⁷¹, τότε δημιουργοῦνται: α) στὸ νοητικὸ

λογιζομένους, καὶ συνεχῶς κινοῦντας ἐν τῇ διανοίᾳ, μηδέποτε τὸν διάβολον αἰτιᾶσθαι, ἀλλὰ τὴν ῥάθυμον ἡμῶν γνώμην...».

65. Α. Καψάλη, *Παιδαγωγική*, σελ. 443-444.

66. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἀνδριάντας ΙΣ'*, β', *MPG* 49, 164.

67. Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος, ΑΖ'*, 4, *MPG* 31, 1016B.

68. Μ. Βασιλείου, *Περὶ Ἀσκήσεως*, 10, *MPG* 31, 648B-C: «Ἐκάστης ἡμέρας ἐργασίαν ἐπισκεπτόμενος, σύμβαλε τῇ πρὸ αὐτῆς καὶ σπεῦδε πρὸς τὴν βελτίωσιν. Πρόκοπτε ταῖς ἀρεταῖς, ἵνα ἐγγὺς γένη τῶν ἀγγέλων».

69. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ματθαῖον ΜΒ'*, α', *MPG* 57, 451.

70. Θ. Μπέλλα, *Αὐτοδιδασκαλία-αὐτομόρφωση*, σελ. 887.

71. Γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς εὐημερίας τῶν ὑλικῶν ἀπολαύσεων καὶ τῆς εὐφροσύνης ποῦ προκαλοῦν τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, βλ. ἀντὶ ἄλλων, Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ψαλμὸν*

(λογικό) γνωσίες (ἐσφαλμένες πεποιθήσεις για τὸν ἑαυτό μας καὶ τοὺς ἄλλους)⁷², β) στὸ βουλευτικό πάθη (τὸ ὑποκείμενο σχεδιάζει τὴ δράση του μὲ τρόπο πὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πιστεύω καὶ τὶς ἀξίες)⁷³ γ) στὸ θυμικὸ διαταραχὲς τοῦ συναισθήματος (αἴσθηση τοῦ ἀνικανοποίητου, ἀνηδονία, μανία, κ.λπ.)⁷⁴.

Τὰ παιδιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντιληφθοῦν τὶς ἀνωτέρω παθολογικὲς καταστάσεις ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἐξετάσουν καὶ νὰ ἀξιολογήσουν τὴ συμπεριφορὰ τους μὲ τὰ ἐξῆς κριτήρια:

1. Μὲ τὸν δικό τους νόμο, τοὺς κανόνες πὺ ἔχουν θέσει ἐκ τῶν προτέρων τὰ ἴδια στὸν ἑαυτό τους, μέσα ἀπὸ τὴ συζήτηση μὲ τοὺς γονεῖς.
2. Μὲ τὸ κίνητρο τῆς ἐπιτυχίας, τῆς ὁποίας τὸ νόημα γιὰ κάθε παιδί εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικὸ καὶ νὰ μὴν ἐπικεντρώνεται μόνον στὴ σχολικὴ ἐπίδοση.
3. Μὲ τὸ κίνητρο τῆς εὐτυχίας, τὸ ὁποῖο σχετίζεται μὲ τὸ αἶσθημα πληρότητας καὶ ἐσωτερικῆς ἱκανοποίησης τοῦ ἑαυτοῦ.

Ἔτσι, ἀποφεύγεται ἡ δυσπροσαρμοστικὴ αὐτοαντίληψη. Τὸ παιδί ἀπα-

AB', MPG 29, 324, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ψαλμὸν Δ'*, MPG 55, 55.

72. Βλ. τὴ διεισδυτικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀββᾶ Δωρόθεου στὴν «Περὶ τὸν ἑαυτὸν μέμφεσθαι» ὁμιλία του, ὅπου μέσω χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων καταδεικνύεται ὅτι ἡ ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἄλλου ἀποτελεῖ τὸ κύριο πρόσκομμα στὴν ἐπικοινωνία (Ἀββᾶ Δωρόθεου, *Περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μέμφεσθαι*, SC 92 (1963) 288-304).

73. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, MPG 44, 193B-C: «Ποιεῖ γὰρ ὁ μὲν θυμὸς τὴν ἀνδρείαν, τὸ δὲ δειλὸν τὴν ἀσφάλειαν, καὶ ὁ φόβος τὴν εὐπειθειαν, τὸ μῖσος δὲ τὴν τῆς κακίας ἀποστροφὴν, ἡ δὲ ἀγαπητικὴ δύναμις τὴν πρὸς τὸ ἀληθῶς καλὸν ἐπιθυμίαν. Τὸ δὲ γαῦρον τοῦ ἤθους ὑπεραίρει τῶν παθημάτων, καὶ ἀδούλωτον ὑπὸ τοῦ κακοῦ διαφυλάσσει τὸ φρόνημα. Ἐπαινεῖ δὲ τὸ τοιοῦτον τῆς ἐπάρσεως εἶδος καὶ ὁ μέγας Ἀπόστολος, συνεχῶς ἐγκελευόμενος τὰ ἄνω φρονεῖν. Καὶ οὕτως ἔστιν εὐρεῖν, ὅτι πᾶν τὸ τοιοῦτον κίνημα τῶ ὑψηλῶ τῆς διανοίας συνεπαιρόμενον, τῶ κατὰ τὴν θεῖαν εἰκόνα κάλλει συσχηματίζεται. Ἄλλ' ἐπειδὴ βαρεῖά τίς ἐστι καὶ κατωφερῆς ἡ τῆς ἀμαρτίας ῥοπή, πλεῖον τὸ ἕτερον γίνεται· μᾶλλον γὰρ τῶ βάρει τῆς ἀλόγου φύσεως συγκατασπᾶται τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς, ἥπερ τῶ ὕψει τῆς διανοίας τὸ βαρὺ τε καὶ χοῖκὸν ἀνυψοῦται».

74. Κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, τὸ γεγονός τῆς πτώσης τῶν Πρωτοπλάστων ἐρμηνεύεται ὡς «ἀλόγιστος κίνησις» βασιζόμενη σὲ ἐσφαλμένη κρίση περὶ τῶν κινήτρων «τῆς τῶν ὄντων αἰτίας» (MPG 90, 253B). Ἡ μεταπτωτικὴ ἔφεση πρὸς τὴν ἀμαρτία ὁδήγησε τὸν ἄνθρωπο σὲ μία κατάσταση ἀγνοίας (σύγχυσης) καὶ τῶν δικῶν του «ἀφορμῶν» καὶ «προφάσεων», δηλαδὴ τῶν ἐσωτερικῶν του κινήτρων (MPG 90, 256B). Ἔτσι, παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος, ὁ ἄνθρωπος δημιούργησε ἕνα φαῦλο κύκλο μεταξύ ἡδονῆς καὶ ὀδύνης ὁ ὁποῖος ἐπιδρᾷ ἐκφυλιστικὰ στὸν βίον τοῦ (βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον*, MPG 90, 253-261).

ντᾶ στό ἐρώτημα ἂν ἐφάρμοσε σήμερα τὸν νόμο πού τὸ ἴδιο εἶχε θέσει, ἂν πέτυχε τὸν στόχο του ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἢ παρὰ τὴ μὴ ἐφαρμογὴ, καὶ ἂν εἶναι εὐτυχισμένο μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, ἢ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἐφάρμοσε τὸ νόμο του ἀνεξαρτήτως ἀποτελέσματος. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔννοια τῆς συνέπειας σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς δραστηριότητάς του, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει στὴ ζωὴ του⁷⁵. Ἐνα παιδὶ πού ἔκανε τὴν προσπάθειά του ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἐπιτυχής, μπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι εὐτυχισμένο⁷⁶, ἐνῶ ἓνα παιδὶ πού πέτυχε τὸν στόχο του παραβαίνοντας τὸν νόμο πού τὸ ἴδιο ἔχει θέσει, ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν γίνεται μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εὐτυχισμένο.

Ἡ παρότρυνση καὶ ἐνθάρρυνση τῶν παιδιῶν κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρω δεξιότητων, σχετίζεται μὲ τὴ δυνατότητα πού τοὺς παρέχεται σὺ νὰ δοκιμάσουν νέες θετικὲς ἐρμηγεῖες τῶν δυσάρεστων γεγονότων, καθῶς καὶ ἐναλλακτικὲς στρατηγικὲς ἀντιμετώπισής τους⁷⁷. Ἱστορίες ἀπὸ τὴ Βίβλο, ἀγιολογικὰ κείμενα προσαρμοσμένα στὴν παιδικὴ ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα προσφέρουν ἰδανικὸ ὕλικὸ ἀντιμετώπισης δυσκολιῶν καὶ κινδύνων⁷⁸.

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω δεξιότητες ἀναπτύσσονται στὰ παιδιὰ μέσω τοῦ ἀγαπητικοῦ διαλόγου⁷⁹, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἔχει μαιευτικὴ καὶ ὄχι διδακτικὴ χροιά⁸⁰, νὰ στοχεύει σὲ μιὰ θετικὴ κλίμακα ἀξιολόγησής, νὰ ἐπιδιώκει τὴν αὐτοαγωγή, καθῶς καὶ τὴ διάκριση τῶν κινήτρων τῆς εὐτυχίας ἀπὸ τὰ κίνητρα τῆς ἐπιτυχίας.

Ἡ πιὸ σημαντικὴ παράμετρος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ διαλόγου εἶναι ἡ οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα πού ἀποπνέει ἀγάπη καὶ ἐλευθερία. Ἡ ἀναζήτησὴ τῆς ἐλευθερίας εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ ὑπαρξιακὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἀνοδικὴ πορεία πρὸς τὴν αὐτονομία μέσω αὐτοδια-

75. Α. Καψάλη, *Παιδαγωγικὴ*, σελ. 457-458.

76. Μ. Βασιλείου, *Ἀσκητικαὶ διατάξεις*, Β', 1, *MPG* 31, 1340C: «Ὡστε ᾧ μηδεμία κακία παρενοχλεῖ, πᾶσα δὲ ἀρετὴ καὶ πᾶν ὅ, τι καλὸν ἔπεται, οὗτος εὐφραίνοιτο ἂν κατὰ λόγον εὐφροσύνην ἀκίνητόν τε καὶ ἀτελεύτητον. Ἀρετῆς γὰρ καὶ ἀγαθότητος ὁπαδὸς ἢ εὐφροσύνη, καθῶς ὁ Προφήτης φησὶν· Εὐφρανθήσεται Κύριος ἐπὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ».

77. Α. Sontgerrath, *Ἐνθάρρυνση*, σελ. 1900: «Ἡ ἐνθάρρυνση εἶναι ἓνα πολὺ ἀξιόλογο παιδαγωγικὸ μέτρο... γιὰ κάθε παιδὶ πού ἀναλαμβάνει μιὰν ἀξιόλογη προσπάθεια, τῆς ὁποίας, ὅμως, ἡ δυσκολία τοῦ προκαλεῖ ἀναστολὲς καὶ τὴ διάθεση ἐγκατάλειψής της».

78. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ κενοδοξίας*, 51-52, *ΕΠΕ* 30,671-672. Πρβλ. Α. Γλᾶρου, *Θεῖα Παιδαγωγία*, σελ. 344-357, Τοῦ Ἰδίου, *Μνημοτεχνία*, σελ. 54-55.

79. Γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων σὲ σχέση μὲ τὴ συμβολὴ τῆς ἀγάπης στὸν διανοητικὸν διάλογο βλ. Δ. Λάππα, *Διαλογικὴ ἐπικοινωνία*, σελ. 56-61.

80. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἀ' Κορινθίους ΚΔ'*, *MPG* 61, 199.

μορφωτικῶν διεργασιῶν⁸¹. Στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ ἀσκεῖται κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς προσωπικῆς μας σχέσης μὲ τὸν Θεό⁸². Αὐτὴ ἡ διαπροσωπικὴ κοινωνία, προῖον τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καθιστᾷ τὸ ἄτομο πρόσωπο καὶ ἐφικτὴ τὴν αὐτοπραγματώσῃ του⁸³. Ὁ Ἰσιδῶρος Πηλουσιώτης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν τάση νὰ υπερβάλλει ὡς πρὸς τὰ ἐλαττώματα τῶν ἄλλων καὶ νὰ ὑποβαθμίζει τὰ προτερήματά τους, ἐνῶ πράττει τὸ ἀκριβῶς ἀντίστροφο ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν ἑαυτὸ του⁸⁴. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ μόνη αὐτοαξιολόγησις εἶναι ἐκείνη ποὺ βασίζεται στὴ διεργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὄχι στὴν προβολὴ τῶν γνωμῶν ποὺ ἔχουν οἱ ἄλλοι γιὰ αὐτό: «Τοῦτο γάρ, ἢ κατέκρινεν, ἢ ἐδικαίωσεν· ἢ ἄθλιον πεποίηκεν, ἢ μακάριον. Τὸ δὲ δοκεῖν, οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς, ὥσπερ οὐδὲ ὄναρ ἀλλότριον»⁸⁵. Ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουν οἱ ἄλλοι γιὰ τὸν καθένα δὲν ἀποδίδει τὴν ἀλήθεια τῆς ἐσωτερικῆς του πραγματικότητας, ὅπως ἀκριβῶς κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ προβεῖ σὲ ἀκριβῆ περιγραφὴ τῆς ἐμπειρίας ἐνὸς ξένου ὄνειρου. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ὑποκείμενο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ αὐτεπίγνωσις ὅταν δὲν ὑποβληθεῖ στὴ βία τῆς ἐνδοσκοπήσεως καὶ ἀρκεῖται στὴ γνώμη τῶν ἄλλων. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει τὸν ἐσωτερικό του βίον μὲ τὸ κάτοπτρο τοῦ νοῦ, τοῦ «ὀφθαλμοῦ τῆς ψυχῆς»⁸⁶. Ἐκεῖ ἀναμένεται, ἐφόσον ὁ νοῦς δὲν ἔχει σκοτισθεῖ ἀπὸ πάθη νὰ καθρεφτίζεται μόνο ὅ,τι ὑπάρχει πραγματικά⁸⁷. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσις τυγχάνει ἐφαρμογῆς ἡ ἀκόλουθη θέση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Τὸ μὲν ἐν τῷ ὄντι εἶναι, ἀληθῶς ἐστίν· εἶναι. Εἰ δὲ τις τοῦ ὄντος ἐκπέπτωκεν,

81. A. Rogers, *Ἡ Ἐκπαίδευσις*, σελ. 145.

82. Σήμερα ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμη «πιστεύει πῶς ἡ παιδαγωγία γιὰ νὰ πετύχει τοὺς στόχους της πρέπει νὰ βασίζεται στὶς προσωπικὲς σχέσεις» (N. Πουρναρᾶ, *Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ προσώπου*, σελ. 490-491).

83. A. Κοσμόπουλου, *Σχεσιοδυναμικὴ*, σελ. 111.

84. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ ΣΑΔ*, MPG 78, 1473C - 1476A: «Λίαν θαυμάζω, πῶς τῶν μὲν ἐτέροις πεπλημμελημένων καὶ ἁμαρτανομένων πικροὶ καθήμεθα δικασταί, τὰ δὲ ἑαυτῶν πταίσματα, συγγνώμης ὄντα πολλάκις μείζονα, παρορῶμεν· καὶ περὶ μὲν τὰ οἰκεῖα τυφλώττομεν, τὰ δὲ τῶν πέλας ὀξέως ὀρώμεν. Ἐπὶ δὲ τῶν κατορθωμάτων τοῦναντίον πάσχομεν, τὰ μὲν γὰρ οἰκεῖα, κἂν μικρὰ ἢ καὶ εὐτελεῖ, μεγάλα φαίνεται· τὰ δὲ τῶν πλησίον, κἂν μεγάλα ἢ καὶ θαυμαστά, μικρὰ καὶ φαῦλα. Οἶμαι τοίνυν ὅτι ἡ φιλαυτία τούτων αἰτία καθέστηκεν, ἢ τὴν ὀρθὴν τῶν πραγμάτων κρίσιν λυμαιομένη καὶ τοῖς αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς τὰ τε ἡμέτερα καὶ τὰ τῶν πέλας θεάσασθαι μὴ συγχωροῦσα».

85. Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς ἑαυτόν*, ζ', MPG 36, 273B.

86. Ἱερόθεου Βλάχου, *Ὁρθόδοξη ψυχοθεραπεία*, σελ. 127.

87. Βλ. Ἱερόθεου Βλάχου, *ὁ.π.*, σελ. 141-142 ὅπου καὶ Πατερικὴ τεκμηρίωσις.

οὐδὲ ἐν τῷ εἶναί ἐστι»⁸⁸. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀφαιροῦν ἢ προσθέτουν στοιχεῖα στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἐσωτερικοῦ τους ἑαυτοῦ, ἔχουν πάσχοντα ὀφθαλμὸν καὶ δυσπροσαρμοστικότητα ὡς πρὸς τὴν ἀπόκτηση ταυτότητας.

Κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει διαμορφώσει ἀκόμη τὴν εἰκόνα γιὰ τὸν ἑαυτό του, δὲν ἔχει ἀποκτήσει τίς ἀπαραίτητες σταθερὲς ιδιότητες τῆς ταυτότητάς του καὶ βλέπει τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τῶν ἄλλων, καὶ κυρίως τῶν γονέων του. Αὐτὴ ἡ ἐν μέρει «δανεικὴ» αὐτοαντίληψη δὲν τοῦ προκαλεῖ ἄγχος. Ὅμως, μετὰ τὴ σύντομη παιδικὴ ἡλικία ἀκολουθεῖ ἡ ἐφηβεία, ἡ ὁποία ἔχει ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν προσπάθεια ἀνεύρεσης τῆς πραγματικῆς ταυτότητας τοῦ ὑποκειμένου σὲ ἓνα ὑπαρξιακὸ πεδίο ἀγωνιώδους ἀναζήτησης καὶ προβληματισμοῦ. Ἡ ἐπιτυχία μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἐφηβος τὰ ἐμπόδια γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ταυτότητάς του, θὰ ἐξαρτηθεῖ κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸ πόσο καλὰ γνωρίζει νὰ διαλέγεται μὲ τὸν ἑαυτό του. Σὲ αὐτὸν τὸν στοχευμένο μαθησιακὰ διάλογο πρέπει οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοί⁸⁹ νὰ ἀποβλέπουν ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ. Καθὼς στὰ πρῶτα στάδια ἀνάπτυξης τὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ἀνοίξει διάλογο μὲ τὸν ἑαυτό του, πρέπει οἱ γονεῖς νὰ ἀνοίξουν διάλογο μὲ τὸ παιδί⁹⁰, νὰ ἐπενδύσουν σὲ μιὰ ζεστὴ σχέση, ἡ ὁποία δὲν θὰ βασίζεται μόνο σὲ ὑλικά ἀγαθὰ καὶ παρόμοιες ἄλλες φροντίδες, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀφιέρωση χρόνου γιὰ προσωπικὴ ἐπαφή⁹¹.

Στὴν περίπτωση τῆς ἐνθάρρυνσης βρίσκει γόνιμο ἔδαφος ἐφαρμογῆς ἡ ἀποψη τοῦ C. Rogers, ὅτι ἡ μάθηση πρέπει νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, νὰ βασίζεται δηλαδὴ σὲ πραγματικά, ἐμπειρικά δεδομένα⁹². Εἶναι πανθο-

88. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν*, η', MPG 44, 480A.

89. Χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο «ἐκπαιδευτικός» μὲ τὴ διπλὴ ἔννοια: τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστήμονα ποὺ ἀσκεῖ παιδαγωγικὴ καὶ τοῦ διδασκάλου ποὺ σήμερα «εἰς τὴν παιδαγωγικὴν πραγματικότητα ἠνώθησαν ὁ δάσκαλος καὶ ὁ παιδαγωγὸς εἰς ἓνα πρόσωπον» (F. Schneider, *Διδάσκαλος καὶ Παιδαγωγός*, ΜΠΕ, τ. 2, σελ. 207-208).

90. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ κενοδοξίας*, 17, *ΕΠΕ* 30,638, Τοῦ ἰδίου, *Περὶ παίδων ἀνατροφῆς*, ι', MPG 51, 330.

91. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας*, γ', MPG 47, 323: «οὐ μετ' ἀπειλῆς καὶ ὕβρεως καθάπερ ἐκεῖναι, ἀλλὰ μετὰ κολακείας καὶ προσηνείας πολλῆς πρὸς τὰ παιδιά ταῦτα διαλεξόμεθα».

92. Οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ μεγάλου παιδαγωγοῦ γιὰ μιὰ ἐπιτυχημένη διδασκαλία, ποὺ πρέπει νὰ βασίζεται σὲ ἓνα ἐλεύθερο δημοκρατικὸ κλίμα, καθιστᾷ τὰ ἄτομα ἰκανὰ ὥστε: α) νὰ ἀναλαμβάνουν πρωτοβουλίες καὶ εὐθύνες, β) νὰ ἐπιλέγουν λύσεις ποὺ νὰ στηρίζονται στὴν εὐφυΐα τους, γ) νὰ προσαρμόζονται ὅταν τὰ προβλήματα μεταλλάσσονται, δ) νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐμπειρία τους δημιουργικὰ γιὰ ὠφέλειά τους (C. Rogers, *Client-Cen-*

μολογούμενο στον χώρο τῆς ἀγωγῆς ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῆς αὐτονομίας στὸν χώρο τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ προγραμματισμοῦ τῆς ζωῆς. Τὰ παιδιά εἶναι δύσκολο νὰ βροῦν τὸν ἑαυτό τους μόνο μέσα ἀπὸ τὶς εὐκόλες ἱκανοποιήσεις τῶν θέλω τους ἢ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῶν νόμων ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται. Ἀντιθέτως, ἂν θέτουν μέσα ἀπὸ τὴν καθοδηγούμενη αὐτενέργεια μόνον τοὺς στόχους, θὰ ἀντλοῦν χαρὰ ἀπὸ τὴν πραγματοποίησή τους καί, γενικὰ, ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματά τους⁹³. Μὲ μικρὲς ἀσκήσεις αὐτοπειθαρχίας θὰ μπορέσουν νὰ ἀποκτήσουν ἀντίληψη τῆς ἱκανότητος καὶ τοῦ ἐλέγχου, ἢ ὅποια δημιουργεῖ τὴν ἐσωτερικὴ παρώθηση γιὰ βελτίωση τῶν ἐπιμέρους δεξιοτήτων τους⁹⁴. Ἡ ἱκανοποίηση ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων τεκμηριώνει ἐμπειρικῶς τὶς θετικὲς πεποιθήσεις ποὺ ἔχει τὸ ἄτομο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ οἰκοδομεῖ μιὰ δημιουργικὴ αὐτοεκτίμηση, ποὺ εἶναι τόσο ἀπαραίτητη στὴ δύσκολη ἡλικία τῆς ἐφηβείας. Μὲ τὸν αὐτοέλεγχο καὶ τὴ διαρκῆ αὐτοεξέταση θὰ καταφέρουν νὰ περάσουν ἀλώβητα τὸ κατώφλι τῆς ἐνήλικης ζωῆς μὲ θετικὴ ἀποτίμηση ὡς πρὸς τὴν ψυχικὴ τους ὑγεία.

Τὸ καλῦτερο παιδευτήριο γιὰ τὴν αὐτοεξέταση μικρῶν καὶ μεγάλων εἶναι ἡ Ἱερά Ἐξομολόγησις⁹⁵. Ἡ μετάνοια εἶναι ἀναγκαία γιὰ ὅλους: «Ἄλλοι μὲν γὰρ ἄλλοις εἰσὶ τῶν ἀνθρώπων χρήσιμοι λόγοι, τὰ δὲ τῆς μετανοίας φάρμακα πᾶσιν οἶμαι ὠφέλιμα· ἐπειδὴ γὰρ οὐδεὶς ἁμαρτίας ἐλεύθερος, εὐδὴλον ὡς οὔτε μετανοίας ἀνευδεής»⁹⁶. «Ὅμως, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἡ ἴασις τῆς ἁμαρτίας, πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ διάγνωσις τῆς ἀσθένειας, ποὺ λαμβάνει χώρα μέσω τῆς μελέτης τῆς αὐτοαξιολογήσεως στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸ μυστήριον τῆς Μετανοίας. Ἡ διαδικασία εἶναι ἀπλή καὶ κοινὴ γιὰ ὅλες τὶς ἡλικίες.

Ζήτημα ἀπλὸ καὶ σαφῶς πρόδηλο εἶναι ἡ ἔμπρακτε μετάνοια μέσω τῆς ἀνάληψης τῆς εὐθύνης τῶν ἁμαρτωλῶν πράξεων καὶ τῆς ἐπανόρθωσης τῶν

tered Therapy. Its Current Practice, Implications and Theory, Houghton Mifflin, Boston 1951).

93. Βλ. ἐνδεικτικῶς, Θ. Τριλιανού, *Ἡ παρώθηση τοῦ μαθητῆ*, σελ. 30 ἐπ., Ἐμ. Κολιάδη, *Θεωρίες Μάθησης*, σελ. 170.

94. Θ. Τριλιανού, *ὁ.π.*, σελ. 30 -31.

95. Γιὰ τὴν Πατερικὴ διδασκαλία σὲ σχέση μὲ τὴν αὐτοεξέταση πρὸ τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐξομολόγησεως, βλ. ἐνδεικτικῶς Γρηγορίου Ἱερομονάχου, *Ἡ Ἱερά Ἐξομολόγησις*, σελ. 154-158. Ἡ αὐτοεξέταση ὁδηγεῖ κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Παλαμὰ στὴν «ἐπίγνωσις» καὶ τὴ συνείδησις τῆς ἁμαρτωλότητος, ἢ ὅποια ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν «οἰκεία καταγνώσις» (βλ. Α. Κεσελόπουλου, *Πάθη καὶ ἀρετές*, σελ. 84).

96. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν μετάνοιαν τῶν Νινευιτῶν*, MPG 64, 424C.

ζημιῶν ποὺ προκάλεσαν: «Ἐλοιδόρησας; εὐλόγησον. Ἐπλεονέκτησας; ἀπόδος. Ἐμεθύσθης; νήστευσον. Ἠλαζονεύσω; ταπεινώθητι. Ἐφθόνησας; παρακάλεσον. Ἐφόνευσας; μαρτύρησον· ἢ τὰ ἰσοδυναμοῦντα τῷ μαρτυρίῳ, διὰ τῆς ἐξομολογήσεως σεαυτοῦ τὸ σῶμα κάκωσον. Καὶ τότε μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν ἄξιός εἰ ἐν ψαλτηρίῳ δεκαχόρδῳ ψάλλειν τῷ Θεῷ»⁹⁷. Ἡ κρατοῦσα ἀντίληψη τῆς θύραθεν ψυχολογίας ἀκολουθεῖ τὴν ἐξῆς πορεία: πρῶτα συμφιλίωση μὲ τὸν ἑαυτὸ καὶ κατόπιν μὲ τοὺς ἄλλους. Στὴ χριστιανικὴ σκέψη ἀκολουθεῖται μιὰ ἀντίστροφη πορεία: πρῶτα καταλλαγή μὲ τοὺς ἄλλους καὶ κατόπιν συμφιλίωση μὲ τὸν Θεό⁹⁸. Ἄν ἀκολουθηθεῖ αὐτὴ ἡ πορεία ὁ ἄνθρωπος κερδίζει τὴν ἐσωτερικὴ γαλήνη.

Ὁ ἠθικός κώδικας τῶν παιδιῶν διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τους. Κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία ἐπιδιώκεται ἡ ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν ἄλογων ἡδονιστικῶν ὁρμῶν μὲ στόχο τὴν ἐπιβίωση⁹⁹. Καθὼς τὸ παιδί μεγαλώνει, οἱ κανόνες ἠθικῆς ἐσωτερικεύονται σταδιακῶς καὶ «ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν ὡς καθοδηγητικοὶ ἢ ἀπωθητικοὶ μηχανισμοὶ ποὺ ὀδηγοῦν στὸν ἔλεγχο τῆς συμπεριφορᾶς του μὲ τίς αὐτοεγκρίσεις καὶ τίς αὐτοεπιπλήξεις ποὺ κάνει τὸ ἴδιο τὸ παιδί στὸν ἑαυτὸ του, ἀξιολογώντας τίς συνέπειες τῶν πράξεών του»¹⁰⁰. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης διδάσκει ὅτι ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος ἢ ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ὑλικῆς ἡδονῆς ποὺ ἀφορᾶ στὸ σῶμα νὰ καταλάβει βαθμῆδόν καὶ τὸν νοῦ τοῦ παιδιοῦ. Κατὰ τὸν ἅγιο Πατέρα, ἡ συμπλήρωση τοῦ λογικοῦ ἀπὸ βιολογικῆς καὶ κυρίως ἀπὸ ἠθικῆς πλευρᾶς συμβαίνει περίπου στὸ 150 ἔτος τῆς ἡλικίας. Σὲ αὐτὴν τὴν ἡλικία ὁ νοῦς ἔχει καταστῆ ἱκανὸς νὰ γνωρίσει τὴν ἡδονὴ τῶν νοητῶν καὶ νὰ ἀποκτήσει πλήρως τίς ἱκανότητες ἐλέγχου τῶν παρορμητικῶν ἡδονιστικῶν ἐνεργειῶν¹⁰¹.

Στὸν χῶρο τῆς πατερικῆς σκέψης, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδικῆς αὐτονομίας δὲν καθίσταται ἐφικτὴ μέσα ἀπὸ τὴν παντελῶς ἀ-πατερναλιστικὴ, ἥτοι ἀναρχὴ ἀντίληψη τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἐξατομικευμένη ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς καθοδηγούμενης αὐτενέργειας, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ἐξισοροπητικὴ παιδαγωγικὴ παρέμβαση μεταξὺ τῶν γονεϊκῶν «πρέπει» καὶ τῶν «θέλω» τῶν τέκνων τους.

97. Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν ΑΒ'*, 2, MPG 29, 325CD-328A.

98. Ματθ. 5:24.

99. Μ. Βασιλείδου, *Ψυχροσωματικὴ φυσιολογία καὶ παθολογία κατὰ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτου*, σελ. 64, ὅπου καὶ τεκμηρίωση.

100. Ἐμ. Κολιάδη, *Θεωρίες Μάθησης*, σελ. 214.

101. Βλ. ἔρευνα τῆς Βασιλείδου στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ἀπὸ ὅπου καὶ τὰ παραπάνω συμπεράσματα (Μ. Βασιλείδου, *ὁ.π.*, σελ. 64-65).

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ βαρύτητα ποὺ δίδει ἡ ὀρθόδοξη ποιμαντικὴ στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κοινοῦ Πνευματικοῦ πατέρα γιὰ ὅλη τὴν οἰκογένεια. Ὡς ἐξομολόγος ὄχι μόνο τῶν παιδιῶν ἀλλὰ καὶ τῶν γονέων μετριάζει στὰ μάτια ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τὴ γονεϊκὴ αὐθεντία. Τὰ παιδιά μαθαίνουν ὅτι ἡ αὐτοαξιολόγηση ἀποτελεῖ ἰσόβια ἀνάγκη ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἔμπρακτο παράδειγμα τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν γονέων στὸ πρόσωπο τοῦ Πνευματικοῦ δημιουργεῖ ἀνασταλτικὲς τῆς παιδικῆς ἀντιδραστικότητος προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Ὁ Πνευματικὸς ὡς πρόσωπο κοινῆς ἐμπιστοσύνης γονέων καὶ παιδιῶν συντελεῖ στὴ λήψη ἀποφάσεων μὲ μοναδικὸ γνώμονα τὸ ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ὄφελος καὶ τῶν δύο πλευρῶν.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ἡ Ἑλληνικὴ πατερικὴ σκέψη τοποθετεῖται ἀπέναντι στὸ ζήτημα τῆς αὐτοαξιολογήσεως κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία, συνθέτοντας καὶ ἀναλύοντας τὸ ἀνθρωπαγωγικὸ νόημα τριῶν προστακτικῶν: «πρόσεχε σεαυτῷ» (ἀγιογραφικὴ πηγὴ), «γνώθι σαυτὸν» (ἑλληνικὴ πηγὴ) καὶ τὸ «μέμνησο σεαυτοῦ» (πατερικὴ πηγὴ). Οἱ τρεῖς αὐτὲς προστακτικὲς λειτουργοῦν ἀπὸ πλευρᾶς ἀνθρωπολογικῆς-παιδαγωγικῆς ὡς προσδιοριστικὰ λογότυπα τῆς αὐτοαξιολογήσεως, τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῆς αὐτορρύθμισης, πρόκειται μὲ ἄλλα λόγια γιὰ ἔννοιες ποὺ ἀφοροῦν ἐσωτερικὲς διεργασίες ἄμεσα σχετιζόμενες μεταξύ τους καὶ ἀλληλοεξαρτώμενες.

Οἱ Ἑλληνες Πατέρες προσφέρουν ἓνα ἀξιακό-ἀνθρωπολογικὸ πλαίσιο, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσονται συγκεκριμένες τεχνικὲς αὐτοαξιολογήσεως, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ τύχουν ἐφαρμογῆς προσαρμοσμένες κατὰλληλα καὶ στὴν παιδικὴ ἡλικία.

Προβάλλεται ἡ θεμελιώδης σημασία τοῦ μαιευτικοῦ διαλόγου τῶν γονέων μὲ τὸ παιδί, ὁ ἐστιασμὸς στὴν ἐπιμέτρηση τῶν θετικῶν «προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν», ὁ νηφάλιος τρόπος καὶ ἡ συχνότητα τῆς αὐτοαξιολογήσεως, ἡ διάκριση μεταξύ τῶν κινήτρων τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς εὐτυχίας, ἡ συνειδητοποίηση τῆς διαφορᾶς μεταξύ τοῦ «εἶναι» καὶ τοῦ «ἔχειν». Πρόκειται γιὰ ἓνα πρωτογενὲς ὕλικὸ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ πρὸς τὸ ὁποῖο συγκλίνουν καὶ οἱ σύγχρονες ἀνθρωπολογικὲς-παιδαγωγικὲς ἐπιστῆμες. Γι' αὐτὸ ἔχουμε τὴν πεποίθηση ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν ἄλλο ἓνα ἐναργὲς καὶ ἰσχυρὸ παράδειγμα τῆς βαθιᾶς ἐπίδρασης τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἔχουν ὡς ἐπίκεντρο τὸν ἄνθρωπο, τῶν γνωστῶν καὶ μὲ τὸν γενικότερο τίτλο ὡς ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατ' ἐπιλογὴν)

1. Πηγές

- Ἁγία Γραφή - Π. Διαθήκη, ὑπὸ Alfred Rahlfs, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1981.
- Κ. Διαθήκη, ὑπὸ E. Nestle - K. Aland, ἐκδ. Deutsche Bibelstiftung, Stuttgart 1985²⁷.
- Ἄθανασίου Μ., *Περὶ τοῦ κατὰ κοινὸν ἄνθρωπον ὑποδείγματος*, MPG 26, 1233-1237.
- Βασιλείου Μεγάλου, *Εἰς τὴν ἐξαήμερον: Ὀμιλίας εἰς τὴν ἐξαήμερον*, MPG 29, 3-208.
- *Ὀμιλίας εἰς τοὺς Ψαλμούς*, MPG 29, 209-494.
- *Ἀσκητικαὶ διατάξεις: Ἀσκητικαὶ διατάξεις πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίῳ καὶ κατὰ μόνους ἀσκοῦντας*, MPG 31, 1321-1428.
- *Ἐπιστολαί: Ἐπιστολαὶ τῆς διηρημέναι εἰς τρεῖς κλάσεις*, MPG 32, 219-1112.
- *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ*, MPG 31, 197-217.
- *Ὅροι κατὰ πλάτος*, MPG 31, 905-1079.
- *Περὶ Ἀσκήσεως: Λόγος περὶ Ἀσκήσεως*, MPG 31, 647-652 (ἄμφ.)
- Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀπολογητικὸς: Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς..., *Λόγος Β'*, MPG 35, 407-514.
- *Περὶ τῆς ἐν διαλέξει εὐταξίας: Λόγος ΑΒ'. Περὶ τῶν ἐν διαλέξει εὐταξίας, καὶ ὅτι οὐ παντὸς ἀνθρώπου, οὐ παντὸς καιροῦ τὸ περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι*, MPG 36, 173-212.
- *Εἰς ἑαυτὸν: Εἰς ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ εἰς τὴν τοῦ λαοῦ προθυμίαν, ἣν ἐπεδείξαντο εἰς αὐτόν*, MPG 36, 265-280.
- *Ἐπη ἠθικά*, MPG 37, 521-968.
- Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπη ἱστορικά*, MPG 37, 969-1600.
- *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, MPG 44, 123-256.
- *Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν: Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν*, MPG 44, 431-616.
- *Εἰς τὸ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον: Λόγος Α'. Εἰς τὰ τῆς Γραφῆς ῥήματα: «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν»*, MPG 44, 257-277.
- Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περὶ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζόντων*: Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, ἐκδ. Π. Χρήστου, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 355-694, MPG 150, 1237-1300.
- Δωροθέου Ἀββᾶ, *Περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μέμφεσθαι*, SC 92 (1963) 288-304.
- Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολαί: Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Θείας Γραφῆς*, MPG 78, 177-1646.
- Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς πονηρίας πνευμάτων*, MPG 95, 80-84.
- Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας: Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μολᾶζειν ἐνάγουσιν*, *Λόγος πρῶτος*, MPG 319-331.
- *Εἰς Λάζαρον: Εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον*, MPG 48, 963-1054.
- *Εἰς Ἀνδριάντας: Ὀμιλία εἰς τοὺς Ἀνδριάντας ΚΑ' λεχθεῖσαι ἐν Ἀντιοχείᾳ*, MPG 49, 15-222.

- Ἐχοντες τὸ αὐτὸ Πνεῦμα: «Ἐχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως κατὰ τὸ γεγραμμένον» καὶ διὰ τί κοινῇ πάντες ἀπολαμβάνουσι τὰ ἀγαθὰ, καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, *MPG* 51, 289-302.
 - Περὶ παίδων ἀνατροφῆς: *Εἰς τὸ Χήρα καταλεγέσθω...*, καὶ περὶ παίδων ἀνατροφῆς Θ', *MPG* 51, 321-338.
 - Εἰς Γένεσιν: Ὁμιλία εἰς τὴν Γένεσιν *ΞΓ'*, *MPG* 53, 21-386, *MPG* 54, 385-581.
 - Εἰς Ψαλμὸν: Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, *MPG* 55, 35-498.
 - Εἰς Ματθαῖον: Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν εἰς ὁμιλίαις *ζα'*, *MPG* 57, 13-472, *MPG* 58, 471-794.
 - Εἰς Α' Κορινθίους: Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Α' ἐπιστολὴν, ὁμιλία *ΜΔ'*, *MPG* 61, 11-382.
 - Πρὸς Ἐφεσίους: Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν..., εἰς ὁμιλίαις *ΚΔ'*, *MPG* 62, 7-176.
 - Εἰς Α' Τιμόθεον: Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν πρώτην εἰς ὁμιλίαις *ΙΗ'*, *MPG* 62, 501-600.
 - Εἰς τὴν μετάνοια τῶν Νινευιτῶν, *MPG* 64, 424-433.
 - Περὶ κενοδοξίας: Περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων, *ΕΠΕ* 30, 620-701.
 - Κατήχησις: Ὀκτὼ ὁμιλίαι κατηχητικαὶ πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι καὶ πρὸς νεοφωτίστους καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων, *SC* 50 (1958) 108-260.
- Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον: Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς..., *MPG* 90, 243-786.
- Πεύσεις καὶ Ἀποκρίσεις: Πεύσεις καὶ Ἀποκρίσεις καὶ Ἐρωτήσεις καὶ Ἐκλογαί, διαφόρων κεφαλαίων ἀπορουμένων, *MPG* 90, 785-856 (ἄμφ).
 - Περὶ ἀγάπης: *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης. Ἐκατοντάδες τέσσαρες*, *MPG* 90, 959-1073.
- Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, J. Burnet, *Platonis opera*, Clarendon Press, Oxford 1968.

2. Βοηθήματα

- Γλάρου Α., *Θεία Παιδαγωγία: Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικά στοιχεία στὸ Μεγάλον Κανόνα τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης*, [Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Ποιμαντική ἀρ. 10], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000.
- Μνημοτεχνία: *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θείου Λόγου κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007.
 - «Ἡ “εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ” ὁμιλία τοῦ Μ. Βασιλείου. Θεολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ προσέγγιση τῆς περὶ αὐτοεξέτασης διδασκαλίας του», *Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα. Τιμητικὸς τόμος πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ Πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομο Β', γιὰ τὰ τριάντα χρόνια Ἀρχιερατικῆς του Διακονίας*, Λευκωσία 2008, σελ. 157-180.
- Γρηγορίου Ἱερομονάχου, *Ἡ Ἱερὰ Ἐξομολόγησις: Ἡ Ἱερὰ Ἐξομολόγησις. Σχόλια*, Ἅγιον Ὅρος 1999.
- Δανασσῆ-Ἀφεντάκη Α., *Εἰσαγωγή Α', Β', Γ': Εἰσαγωγή στὴν Παιδαγωγική*, τ. Α', Θεματικὴ τῆς Παιδαγωγικῆς Ἐπιστήμης, Ἀθήνα 1992⁴, τ. Β', *Ἡ ἐξέλιξη τῆς παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικῆς σκέψεως (17ος-20ός αἰ.)*, Ἀθήνα 1980², *Μάθηση καὶ ἀνά-*

- πτυξη. *Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, Ἀθήνα 1991.
- Δερμιτζάκη Ε. - Χατζησταματίου Μ., Αὐτο-ρύθμιση τῆς μάθησης: «Αὐτο-ρύθμιση τῆς μάθησης: Ἐννοια, διαδικασίες καὶ ἀξιολόγηση στὸ ἐκπαιδευτικὸ πλαίσιο», *Τὸ Βῆμα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν* 51 (2008) 177-190.
- Δημητρίου Α., *Γνωστικὴ Ἀνάπτυξη - Μοντέλα - Μέθοδοι Ἐφαρμογές, τόμ. 1, (Piaget καὶ Νεοπιαζετιανοί)*, ἐκδ. Art of text, Θεσσαλονίκη 1993.
- Flavell, J. H., Green F. L., & Flavell E. R., «Young children's knowledge about thinking», *Monographs of the Society for Research in Child Development* 60 (1995) v-96.
- Flitner Α., Ἀγωγή: Αὐταρχικὴ ἢ Φιλελεύθερη Ἀγωγή; *Κριτικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων τῆς σύγχρονης παιδαγωγικῆς*, μτφρ. Ι. Χριστιᾶς (ἀνατ.), ἐκδ. Τυπωθῆτω - Γιώργος Δαρδανός, Ἀθήνα 1998.
- Fontana D., *Ψυχολογία: Ψυχολογία γιὰ ἐκπαιδευτικούς*, μτφρ. Μαρίνας Λώμη, ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 1996.
- Φλουρῆ Γ., *Αὐτοαντίληψη: Αὐτοαντίληψη, σχολικὴ ἐπίδοση καὶ ἐπίδραση γονέων*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1989.
- Φράγκου Χ., *Ψυχοπαιδαγωγικὴ: Θέματα παιδαγωγικῆς ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικῆς καὶ μάθησης*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2004³⁸.
- Goleman D., Ἡ συναισθηματικὴ νοημοσύνη: *Ἡ συναισθηματικὴ νοημοσύνη. Γιατί τὸ «EQ» εἶναι πιὸ σημαντικό ἀπὸ τὸ «IQ»*., μτφρ. Ἄννα Παπασταύρου, Ἐπιμέλεια Ἰωάννης Ν. Νέστορος - Χρύσα Ξενάκη, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1998³⁶.
- Hillebrad M., «Αὐτοαγωγή (Selbsterziehung)», *ΠΨΕΛ* 2 (1989) 885.
- Καλαντζῆ-Αζίζι Α., «Αὐτοέλεγχος», *ΠΨΕΛ* 2 (1989) 895-986.
- *Αὐτογνωσία - αὐτοανάλυση - αὐτοέλεγχος: ψυχολογικὴ θεώρηση*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1998³⁵.
- Κανακίδου Ε. - Παπαγιάννη Β., *Διαπολιτισμικὴ Ἀγωγή*, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1997.
- Καψάλη Α., *Παιδαγωγικὴ: Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986³.
- Κεσελόπουλου Α., *Πάθη καὶ ἀρετές: Πάθη καὶ ἀρετές στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1990.
- Κολιάδη Ἐμ., *Θεωρίες Μάθησης καὶ Ἐκπαιδευτικὴ Πράξη. Β'. Κοινωνικογνωστικὲς θεωρίες*, Ἀθήνα 1977.
- Κομένιου Ι. Α., *Μεγάλη Διδακτικὴ*, μτφρ. Δ. Ἰωαννίδη-Ὀλυμπίου, Ἐν Ἀθήναις 1912.
- Κοσμοπούλου Α., *Σχεσιοδυναμικὴ: Σχεσιοδυναμικὴ Παιδαγωγικὴ τοῦ προσώπου*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1990².
- Κωσταρᾶ Γρ., *Φιλοσοφικὴ Προπαιδεία, εἰσαγωγικὴ θεώρηση, μεθοδολογικὴ προσέγγιση, ἱστορικὴ ἐπισκόπηση*, Ἀθήνα 2003⁸.
- Κρίβα Σ., *Παιδαγωγικὴ Ἐπιστήμη: Παιδαγωγικὴ Ἐπιστήμη: Βασικὴ Θεματικὴ*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2007.
- Λάππα Δ., *Διαλογικὴ ἐπικοινωνία: Διαλογικὴ ἐπικοινωνία καὶ παιδαγωγικὴ ἀγάπη στὸ σύγχρονο σχολεῖο*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ματσαγγούρα Η., *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Διδασκαλίας: Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Διδασκαλίας τ. Β': Στρατηγικὲς Διδασκαλίας. Ἡ Κριτικὴ Σκέψη στὴ Διδακτικὴ Πράξη*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2004.

- Μπέλλα Θ., «Αὐτοδιδασκαλία-αὐτομόρφωση», *ΠΨΕΛ* 2 (1989) 887-888.
- Ντράικωρς Ρ. - Σόλτζ Β., *Τὸ παιδί μιὰ νέα ἀντιμετώπιση*, μτφρ. Ἰουλία Καββαδᾶ, ἐκδ. Γλάρος, Ἀθήνα 1979.
- Πουρναρᾶ Ν., Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ προσώπου: «Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ προσώπου ἀπὸ Θεολογικὴ ἄποψη», *Κοινωνία* 33 (1990) 490-491.
- Rogers A., Ἡ Ἐκπαίδευση: Ἡ Ἐκπαίδευση Ἑνηλίκων, μτφρ. Μαρία Κ. Παπαδοπούλου, Μαρία Τόμπρου, ἐκδ. Μεταίχμιο, Ἀθήνα 1999.
- Rogers C., *Client-Centered Therapy. Its Cyrrrent Practice, Implications and Theory*, Houghton Mifflin, Boston 1951.
- Schneider F., «Διδάσκαλος καὶ Παιδαγωγός», *ΜΠΕ*, τόμ. 2, σελ. 207-208.
- Sontgerrath A., «Ἐνθάρρυνση», *ΠΨΕΛ* 4 (1990) 1900.
- Τριλιανοῦ Θ., Ἡ παρώθηση τοῦ μαθητῆ: Ἡ παρώθηση τοῦ μαθητῆ γιὰ μάθηση. Ἐπιστημονικὲς θεωρήσεις καὶ τεχνικὲς παρώθησης τοῦ μαθητῆ κατὰ τὴν διδακτικὴ διαδικασία, Ἀθήνα 2002.
- Vassiliadou M., *Ψυχοσωματικὴ φυσιολογία καὶ παθολογία κατὰ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου*, Ἀθήνα 1998.
- Προαγωγή Ψυχικῆς Ὑγείας: Προαγωγή Ψυχικῆς Ὑγείας καὶ Ἐκπαίδευση, «Ἐπίκτητος», *Στρατηγικὲς Ἀξιολογικῆς Γνωσιακῆς Ἐκπαίδευσης*, μτφρ. Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, ἐκδ. Βήτα, Ἀθήνα 2008.
- *Axiological Anthropology and the Promotion of Mental Health*, E.T.H.I.C.S., London 2008.
- Βλάχου Ἱεροθέου, Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία: Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία. (Πατερικὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή), Λεβαδεία 1995⁵.